

Religija i pogrebni običaji tijekom 18. dinastije

Škrlec, Andreja

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:319953>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-19**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

Andreja Škrlec

**RELIGIJA I POGREBNI OBIČAJI
TIJEKOM XVIII. DINASTIJE**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2018.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

ODSJEK ZA POVIJEST

ANDREJA ŠKRLEC

**RELIGIJA I POGREBNI OBIČAJI
TIJEKOM XVIII. DINASTIJE**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Mladen Tomorad

Zagreb, 2018.

SADRŽAJ

1. UVOD	3
2. NOVO KRALJEVSTVO (o. 1539. - o. 1069. g. pr. Kr.).....	6
3. NEKROPOLE	9
3.1. Kraljevske nekropole.....	10
3.1.1. Dra Abu el-Naga	10
3.1.1.1. Amosis - ?	10
3.1.2. Deir el-Bahri	11
3.2.1.1. Tutmozis II. - DB358?	11
3.1.3. Dolina kraljeva.....	12
3.1.3.2. Tutmozis III. - KV34.....	15
3.1.3.3. Hatšepsut - KV20?	17
3.1.3.4. Amenhotep II. - KV35	18
3.1.3.5. Tutmozis IV. - KV43	19
3.1.3.6. Amenhotep III. - WV22	21
3.1.3.7. Amenhotep IV. Ekhnaton - KV55?.....	22
3.1.3.8. Tutankhamun - KV62.....	24
3.1.3.9. AJ - WV23	26
3.1.3.10. Horemheb - KV57	27
3.1.4. Dolina kraljica.....	29
3.2. Nekropole viših slojeva društva	33
3.2.1. Dra Abu el-Naga	33
3.2.1.1. Tetiky - TT15	33
3.2.1.2. Roy - TT255	34
3.2.2. Sheikh Abd el-Qurna	35
3.2.2.1. Rekhmire - TT100.....	37
3.2.2.2. Ramose - TT55.....	38
3.2.3. Qurnet Murai.....	40
3.2.3.1. Amenhotep (zvani Huy) - TT40.....	40
3.2.4. El-Khokha	42
3.2.4.1. Amenemhat (zvani Surer) - TT48	42

3.2.5. Sakara.....	44
3.2.5.1. Grobnica generala Horemheba.....	46
3.2.6. Amarna.....	47
3.2.6.1. Sjeverne grobnice - Panehesy - TA6.....	48
3.2.6.2. Južne grobnice - May - TA14.....	50
3.3. Nekropole nižih slojeva društva.....	51
4. RELIGIJA.....	53
4.1. Religija i religiozna vjerovanja tijekom XVIII. dinastije.....	53
4.2. Hramovi i svećenstvo.....	56
4.3. Rituali, festivali i ceremonije.....	60
4.4. Magija.....	62
5. POGREBNA VJEROVANJA I POGREBNI OBIČAJI.....	64
5.1. Smrt i koncept zagrobnog života tijekom XVIII. dinastije.....	64
5.2. Mumificiranje, balzamiranje i pogreb.....	66
5.3. Pogrebna oprema tijekom XVIII. dinastije.....	68
5.3.1. Kovčezi i sarkofazi.....	69
5.3.2. Kanope i pripadajuća škrinja.....	70
5.3.3. Šauabti figure i ostali modeli i figurice.....	71
5.3.4. Pogrebni tekstovi.....	72
5.3.5. Amuleti.....	73
5.3.6. Ostali predmeti.....	73
5.4. Pogrebni hramovi.....	74
6. ZAKLJUČAK.....	76
7. BIBLIOGRAFIJA.....	79
7.1. Literatura.....	79
7.2. Mrežne poveznice.....	89
8. SAŽETAK RADA.....	91

1. UVOD

Povijest drevnog Egipta oduvijek je intrigirala povjesničare, arheologe, putopisce, istraživače i druge znanstvenike te laike diljem svijeta. Najzanimljiviji segment su uvjerljivo religija, pogrebna vjerovanja i običaji te pogrebna arhitektura, na što ukazuje i brojna literatura koju sam koristila u ovom radu. Stoga je tema ovog rada, na što ukazuje i sam naslov, religija i pogrebni običaji tijekom XVIII. dinastije, pošto se tada događaju velike promjene u religiji, pogrebnim vjerovanjima i običajima, kulturi i umjetnosti te općenito svim segmentima društva.

Cilj rada je opisati i prikazati način i mjesto ukopa faraona te nižeg i višeg sloja društva kroz XVIII. dinastiju (Dolina kraljeva, Dolina kraljica, grobnice u Tebi i njezinoj okolini, Sakara i Amarna s opisima grobnica faraona, kraljica i kraljevske djece te nekoliko članova elite za svaku lokaciju) uz opis arhitekture i izgleda grobnice i pogrebnih dobara pronađenih u njima. Nakon obrade nekropola slijedi opis religije i nekih njezinih osnovnih segmenata (hramovi, svećenstvo, magija, rituali, festivali i ceremonije) te pogrebnih vjerovanja i pogrebnih običaja (koncept smrti i zagrobnog života, mumificiranje, balzamiranje, pogreb, pogrebna oprema, pogrebni hramovi) i promjene koje su se dogodile na tom području tijekom XVIII. dinastije. Egipat tada postaje carstvo, a samim time i imperijalna sila uz gomilanje materijalnog bogatstva, što se najviše vidi u gore navedenim segmentima, pa ću stoga opisati kako su bogatstvo i kozmopolitizam utjecali na religiju, pogrebnu arhitekturu, vjerovanja i običaje. U radu se nalaze i pripadajuće tablice koje po raznim lokacijama nekropola navode pripadnike faraona i višeg sloja društva koji su tamo pokopani te tablice koje prikazuju hramove i posmrtno hramove izgrađene ili nadograđene tijekom XVIII. dinastije.

Literatura o ovoj temi i ovom razdoblju je mnogobrojna (osim informacija o pojedinim nekropolama i grobnica višeg sloja društva), iako je više istraženo cjelokupno Novo kraljevstvo, nego zasebno XVIII. dinastija. Da bih shvatila ovu temu, morala sam naučiti nešto više socijalnim, političkim, gospodarskim i drugim prilikama u Egiptu tijekom Novog kraljevstva i same XVIII. dinastije, o tome kako je bila ustrojena njihova država i ostali segmenti društva te su mi pri tome uvelike pomogle knjige koje pružaju opći pregled povijesti Egipta ili se vežu uz određeni segment. Stoga sam se poslužila knjigom M. Tomorada *Staroegipatska civilizacija, sv. I: Povijest i kultura starog Egipta*, B. J. Kempa *Ancient Egypt*

- *Anatomy of Civilization*, K. Kuiper *Ancient Egypt: from prehistory to the islamic conquest* te *Temples, Tombs and Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt* autorice B. Mertz.

Nadalje, kod istraživanja nekropola, primijetila sam da su najbolje istražene velike nekropole kao što su Dolina kraljeva, Dolina kraljica i Sakara, dok je manjim nekropolama kao što su one u okolici Tebe (Sheikh Abd-el Qurna, Qurnet Murai, El-Khokha i Dra Abu el-Naga) i Amarni posvećeno manje pažnje, a informacije o načinu i mjestu ukopa nižih slojeva društva izrazito su oskudne. Vezano uz ovu temu, ali i uz temu religije i pogrebnih običaja i vjerovanja izdvojila bih nekoliko enciklopedija koje su mi uvelike pomogle u razumijevanju pojedinih pojmova vezanih uz nekropole, religiju, pogrebna vjerovanja i običaje, kao što su *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt* autorice K. E. Bard, *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. I-III. D. B. Redforda i *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* autora E. M. Meyersa. Oko uvoda u izgled nekropola i samih grobnica, osim navedenih enciklopedija, najviše su mi pomogli priručnik *The Oxford Handbook of the Valley of the Kings* autora R. H. Wilkinsona i K. Weeksa, *The Complete Valley of the Kings* autora Nicholasa Reveesa i R. H. Wilkinsona, knjige A. Dodsona *Amarna Sunrise* i *Amarna Sunset*, knjiga *The Lost Tombs of Saqqara* A. P. Zivija te naročito knjige ljudi koji uživo vidjeli ili bili prisutni prilikom iskopavanja grobnica, pa su vrlo detaljno opisali izgled grobnice i pogrebna dobra u njima pronađena. To su većinom arheolozi, egiptolozi, crtači, putopisci i drugi s početka prošlog stoljeća kao što su N. de Garis Davies i N. M. Davies te A. H. Gardiner (*The Rock Tombs of El-Amarna, The Tomb of Vizire Ramose. The tomb of Huy...*) i naravno H. Carter, P. E. Newberry, G. Maspero i drugi (*The Tomb of Thoutmosis IV., The Tombs of Harmhabi and Touatankhamanou, The Life of Rekhmara...*).

Vezano uz religiju drevnog Egipta, literature zaista ima mnogo i svi aspekti religije su podjednako zastupljeni, pa postoje knjige koje se bave religijom i svim njezinim aspektima te knjige koje se bave samo nekim aspektima poput hramova ili magije. Uz već navedene enciklopedije, izdvojila bih priručnike *Handbook to the Life in Ancient Egypt* autorice R. David i *A Handbook of Egyptian Religion* A. Ermana te knjige *The Complete Temples of Ancient Egypt* i *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt* autora R. H. Wilkinsona, *The Search for God in Ancient Egypt* J. Assmanna, *Religion and Ritual in Ancient Egypt* autorice E. Teeter, G. Pinch *Magic in Ancient Egypt* te rječnik *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses* autora George L. Harta.

Slično kao i religija, pogrebnim običajima i pogrebnim vjеровanjima pridavano je mnogo pažnje od strane povjesničara, što je rezultiralo mnoštvom knjiga koje obuhvaćaju općenito pogrebna vjеровanja i pogrebne običaje te knjige koje se bave samo nekim segmentima poput koncepcije smrti i zagrobnog života, amuleta i slično. Knjige iz kojih sam dobila uvid u pogrebna vjеровanja i običaje, osim nekih od gore već navedenih, su djela J. Assmanna *Death and Salvation in Ancient Egypt*, zatim *The Mummy – Funeral Rites – Customs in Ancient Egypt* i *The Book of the Dead* E. A. W. Budgea, knjige o amuletima W. M. F. Petrija *Amulets* i C. Andrews *Amulets of ancient Egypt* i druge. Također su mi od velike pomoći bili i rječnici *A Dictionary of Ancient Egypt* autorice Margaret Bunson te *British Museum Dictionary of Ancient Egypt* autora Iana Shaw i Paula T. Nicholsona.

Uz svu navedenu literaturu koristila sam i nekoliko kataloga i članaka iz časopisa (npr. članak „Ancestry and Pathology in King Tutankhamun's Family“ u prestižnom časopisu *JAMA*) te neke internetske izvore (*Theban Mapping Project*, *Amarna project* i drugi). Ostatak literature se nalazi u posljednjem poglavlju Bibliografija.

Ovaj rad pruža pregled svih segmenata koji se tiču religije i pogrebnih vjеровanja te običaja iz XVIII. dinastije, a to je nešto što nije dostupno u literaturi, jer se većina literature dotiče tih segmenata u sklopu cijelog razdoblja Novog kraljevstva, a ne svake dinastije zasebno, a i neke knjige izostavljaju neke segmente. Iz tih razloga mi je unatoč dostupnosti literature, bio izazov skupiti sve podatke o XVIII. dinastiji i napisati ovaj rad.

2. NOVO KRALJEVSTVO (o. 1539. - o. 1069. g. pr. Kr.)

Novo kraljevstvo je razdoblje u egipatskoj povijesti koje označava zlatne godine njegove moći; gospodarska, kulturna i politička moć egipatskog kraljevstva bila je tada na vrhuncu. U tom razdoblju Egipat postiže kulminaciju materijalnog bogatstva te postaje imperijalna sila koja se širi na prostor Sirije i Palestine te obnavlja i uspostavlja gospodarske veze s mnogim državama starog Istoka i istočnog Sredozemlja. Tome dakako pridonose i porast vojske i razvoj birokracije, što će kasnije za sobom povući mnoge probleme i prouzrokovati unutrašnja previranja u Egiptu.

Novo kraljevstvo je period koji obuhvaća tri dinastije¹ i upravo faraoni iz tih dinastija su najpoznatiji, možda bolje reći, najviše prepoznati faraoni egipatske povijesti. Spomenuti period karakterizira i svojevrsna vjerska revolucija, promjene u religiji i pogrebnim običajima, ali i u kulturi i umjetnosti. Može se reći da je to bilo kozmopolitsko doba, a silna materijalna moć vidi se u načinu ukopa faraona, kraljevske obitelji i općenito elite, u raznim graditeljskim pothvatima i sl.

Dakle, Novo kraljevstvo započinje konačnim protjerivanjem Hiksa iz Egipta i ponovnim ujedinjenjem zemlje, za što je zaslužan faraon Amozis.² U tom periodu počinje se razvijati birokracija te tri fundamentalna instrumenta države postaju činovnici, vojnici i svećenici.³ S vremenom, svećenički sloj postaje posebno moćan te počinje imati sve veću ulogu u ekonomskom i političkom životu Egipta. Hramovi u Novom kraljevstvu postaju institucije koje sudjeluju u procesu jačanja monarhije.⁴ Oni su posjedovali svoju zemlju, svoje radnike, dobivali su kojekakve tzv. *prinose* od drugih slojeva društva koji su obuhvaćali sve: od raznih životinja i prava, poput primjerice prava na ribolov i rudnike preko brodova, dragog

¹ Novo kraljevstvo se sastoji od tri dinastije: XVIII. (o. 1539.–o. 1295. g. pr. Kr.), XIX. (o. 1295.–o. 1186. g. pr. Kr.) i XX. (o. 1186.–o. 1069. g. pr. Kr.). TOMORAD 2016: 88, 101, 104. Razni autori koriste različite godine početaka i završetaka dinastija, no, razlika je više-manje u plus-minus 10-ak godina. Ja ću u svojem radu koristiti kronologiju iz knjige Mladena Tomorada, *Staroegipatska civilizacija sv. I: Povijest i kultura starog Egipta* (TOMORAD 2016.).

² Amozis (o. 1550. – 1525. g. pr. Kr.) bio je utemeljitelj XVIII. dinastije i osoba koja je protjerala Hikse iz Egipta u 10. godini svoje vladavine i ponovno uspostavila red u Egiptu. Oženio se svojom sestrom, Amozis-Nofertari i nasljeđuje ga njihov sin, Amenhotep I. RICE 1999: 3; BARD 2008: 209; KUIPER 2011: 59; TOMORAD 2016: 88.

³ ERMAN 1907: 71-72; KEMP 1989: 248. Vojnički sloj postaje utjecajan te tokom osvajanja i sami vojnici dobivaju plijen i zarobljenike. KUIPER 2011: 59. Važno je i napomenuti da se tokom 18. dinastije mladi birokrati školuju u hramskim školama te se tako pojačava integracija svjetovnog i duhovnog sektora. U početku su se činovnička zanimanja nasljeđivala, no kasnije je taj trend prekinut. KUIPER 2011: 59.

⁴ KEMP 1989: 254. Ako se odmaknemo od teologije, hramovi su u principu uz palaču bili glavni element države i oni su funkcionirali u obliku simbioze. KEMP 1989: 256.

kamenja i raznih metala i sirovina te bi dobivali i „neželjeni“ plijen iz vojnih kampanja.⁵ Logično je da što je veći hram, bit će i veći protok bogatstva i političke moći. Kao primjer, hram u Karnaku je imao veliko imanje i puno zaposlenih i s vremenom su Amonovi vrhovni svećenici čije je središte bilo u Tebi, stekli veliku političku moć i bogatstvo te u XX. dinastiji postaju jednako moćni kao i sam faraon i počinju ugrožavati njegovu vrhovnu vlast (bili su gotovo kraljevskog ranga).⁶ Taj proces započeo je tijekom prve polovice XVIII. dinastije, a nastavila se tijekom perioda Amarne kada su sljedbenici Amonova kulta formirali opozicija prevladavajućem kultu štovanja Sunca, odnosno „sunčeva diska“ simboliziranom u bogu Atenu. Tijekom toga razdoblja faraona Amenhotep IV. Ekhnaton odlučio je izbrisati sve što je imalo bilokakve veze s Amonom, pa tako i njegovo svećenstvo.⁷ No ipak, Amon je nakraju trijumfirao i tada počinje uspon ponosnih visokih svećenika iz Tebe.⁸ Nakraju XVIII. dinastije, njihova moć je toliko porasla da su je faraoni pokušavali umanjiti, no nisu uspjeli te se taj problem vukao kroz druge dinastije te je konačno eskalirao, kako je i navedeno, u XX. dinastiji.⁹ Tada su se nagomilali razni ekonomski problemi (glad, inflacija, nema više tributa iz inozemstva, jer je Egipat izgubio neke teritorije i sl.) i raste broj pljačkaša grobnica, a najviše stradavaju kraljevske grobnice u Tebi, ali i kraljevske mumije koje su bile lišene svojih ukrasa i pokopane na druge lokacije.¹⁰ U početku su vlasti pokušavale obnoviti grobnice i mumije te popraviti štetu, no s obzirom na stanje u zemlji, takav trend nije dugo opstao.¹¹ Dolazi do građanskog rata između visokog svećenika Amona i potkralja Nubije.¹²

⁵ Također su imali značajne rezerve žitarica i druge robe. Dakle, bili su snažni zbog raznih donacija i prinosa. KEMP 1989: 254-257; DAVID 2003: 90, WILKINSON 2003: 97. U sljedećim poglavljima ću detaljnije opisivati izgled, ustroj i način funkcioniranja hramova.

⁶ ERMAN 1907: 71. Od Novog kraljevstva pa nadalje, visoki svećenik je mogao potvrditi ili osporiti božji pristanak na odabir kralja ili nasljednika. DAVID 2003: 159. Nadalje, s obzirom da je XVIII. dinastija potekla iz Tebe, tokom Novog kraljevstva je bog iz Tebe, Amon, znatno dobivao na važnosti te se intenzivno radilo na jačanju međusobnog prožimanja faraona i Amona. KEMP 1989: 265.

⁷ Njegov odnos sa svećenstvom Amon-Ra bio je jako loš te se odlučio na radikalni korak; raspustio je sve svećenstvo osim onog boga Atena, izbrisao imena svih ostalih bogova i sve prilode preusmjerio za podršku Atenu. ERMAN 1907: 64; DAVID 2003: 90; TOMORAD 2016: 95.

⁸ Amon je bio bitan jer je štitio kraljeve i podržavao njihovo pravo da vladaju Egiptom. S vremenom postaje državni bog i prisvaja karakteristike ostalih bogova. Svećenici Amona su promovirali Tebu kao originalno mjesto stvaranja te su čak razvili i kozmogoniju, da potkrijepe tu tezu. Ona postaje glavni politički i religijski grad. DAVID 2003: 90; WILKINSON 2003: 95-97.

⁹ Još u XIX. dinastiji je vladar Ramzes IV. pokušao kontrolirati obitelji visokih svećenika tako da je Ramessesnakhta, sina kraljevskog čuvara, postavio na mjesto tebanskog Visokog svećenika. KUIPER 2011: 78.

¹⁰ Uništena tijela bila bi ponovno zamotana i označena (često krivo), sada bez ikakvih priloga i ukrasa. Velika većina zlata iz grobnica pripala bi visokim svećenicima. MERTZ 2007: 267. Kraljevske mumije se pokapaju na dvije lokacije: jedna je grobnica u blizini Deir el-Bahrija, druga je komora u grobnici Amenhotepa II. BARD 2008: 216.

¹¹ MERTZ 2007: 266.

¹² Ukratko, vojska Ramzesa XI. pod zapovjedništvom generala Piankha je ugušila rat. On je postao visoki svećenik Amona, vezir i potkralj Kuša, te nakon njegove smrti, njegov zet, Hrihor preuzima njegove titule i

Egipat je u Treće međurazdoblje ušao u izrazito lošem stanju, osiromašen, podijeljen i ostala je samo sjena nekadašnjeg moćnog i veličanstvenog Egipta iz XVIII. i XIX. dinastije.

Kao što je i spomenuto, Egipat u ovom razdoblju postaje najvažnije kraljevstvo istočnog Mediterana i starog Istoka. Uz pomoć ratnih osvajanja, a ponekad i diplomatskih veza i sklapanja brakova¹³, Egipat se širi na prostor Azije; njegov teritorij proteže se od Nubije na jugu do rijeke Eufrata na sjeveroistoku. Vojna hrabrost i junaštvo faraona XVIII. dinastije, nešto manje XIX. dinastije bila je legendarna.¹⁴ Uz pomoć ratnog plijena i tributa iz pokorenih zemalja, u Egipat je pristizala velika količina materijalnog bogatstva. Ono je utjecalo na arhitekturu te se mijenja način gradnje hramova, grobnica, način ukopa, pogrebna oprema i sl. Zbog kontakta s mnogim narodima, kulturama i običajima, Egipat postaje kozmopolitska država; nisu više toliko uskogrudni, pa prihvaćaju religiju i kultove drugih naroda (primjer Bes, Baal, Astarta), dok istovremeno cvjeta praznovjerje i magija.¹⁵ Tijekom ovog razdoblja dolazi i do bitnih promjena u književnosti gdje se uz tradicionalne religijske sadržaje javlja sve više djela popularnih pripovjednih tekstova. Također se mijenjaju i umjetnički prikazi (reljefi i zidne slike u grobnicama), a naročito tijekom perioda Amarne dolazi do realističnog i naturalističnog prikaza ljudi. Zbog mnogih promjena koje su zahvatile period XVIII. dinastije, kako pozitivnih, tako i negativnih, upravo će Novo kraljevstvo postati ujedno i najzanimljiviji i jedan od najviše istraživanih perioda u egipatskoj povijesti.

vlada na jugu, dok kralj imena Smendes vlada na sjeveru. MERTZ 2007: 266; BARD 2008: 216; TOMORAD 2016: 109.

¹³ Kao primjer, Amenhotep III. je aktivno ratovanje zamijenio miroljubivom diplomacijom, razmjenom kraljevskih darova i brakovima između članova kraljevskih obitelji. DAVID 2003: 91. Također je Tutmozis IV. oženio svog sina mitanskom princezom. KUIPER 2011: 64.

¹⁴ DAVID 2003: 91. Veliki faraoni-ratnici bili su Tutmozis I., Tutmozis III., Seti I., Ramzes II., a iz XX. dinastije Ramzes III., kao zadnji veliki kralj i ratnik u Novom kraljevstvu. Doduše, i drugi faraoni su vodili vojne kampanje, no nitko nije bio uspješan kao navedeni. Više o njihovim ratnim podvizima u: DAVID 2003: 65-67; SPALINGER 2005; KUIPER 2011: 60-75.

¹⁵ ERMAN 1907: 145; DAVID 2003: 175.

3. NEKROPOLE

Kao što je poznato, Egipćani su vjerovali u zagrobni život, a grobnica je bilo mjesto s dvije svrhe: to je bilo mjesto ukopa tijela pokojnika, ali i mjesto gdje bi ožalošćeni donosili prinose pokojniku i gdje bi se odvijali rituali, što je bilo neophodno da pokojnik dostigne besmrtnost. Dakle, grobnica je štitila tijelo pokojnika i osiguravala mu mjesto gdje će uživati u hrani, piću i ostalim prinosima.¹⁶ Za Egipćane je tijelo predstavljalo poveznicu između pokojnika i njegovog zemaljskog života, i ono je moralo ostati očuvano ukoliko je pokojnik nakon smrti želio otići u svijet mrtvih te da bi njegov duh, *ka*, nastavio živjeti.¹⁷ Stoga se tijelo mumificiralo, da ostane sačuvano i prepoznatljivo pokojnikovom duhu, ali također, tijelo je trebalo imati prikladan, siguran dom te upravo u Novom kraljevstvu dolazi do usavršavanja načina gradnja grobnica.

Još od najranijih dana, vladari Egipta pokapani su u zasebnim grobnicama raznih oblika poput mastaba i piramida. No sve te građevine bile su u potpunosti vidljive, pa se u Novom kraljevstvu grade grobnice u stijeni u izoliranim, gotovo skrivenim područjima (najbolji primjer je Dolina kraljeva).¹⁸ Taj trend je započeo Tutmozis I. te je većina vladara Novog kraljevstva bila pokopana u grobnicama u Dolini kraljeva.¹⁹ Razlog je prilično jednostavan: sigurnost. Porastao je broj pljačkaša grobnica i faraoni su željeli da njihova „Kuća vječnosti“ ostane netaknuta, a mijenja se i arhitektura zbog dinastijskih i religioznih promjena koje su tada zahvatile Egipat. Kraljice i princeze su se pokapale u Dolini kraljica, a grobnice dvorjana i činovnika bile bi razasute oko područja kraljevskih nekropola.²⁰ Da budem preciznija što se tiče XVIII. dinastije, faraoni su se pokapali na nekoliko lokacija: u Dra Abu el-Nagi, Deir el-Bahriju i u Dolini kraljeva, kraljice u Dolini kraljica, a viši slojevi društva u Tebi i njenoj okolini (Dra Abu el-Naga, Qurnet Murai, Sheikh Abd el-Qurna, El-Khokha) Sakari te u Amarni.²¹ Izgled grobnica u stijeni se tijekom XVIII. dinastije mijenjao,

¹⁶ DAVID 2003: 217.

¹⁷ DAVID 2003: 187; TOMORAD 2016: 301.

¹⁸ SHAW & NICHOLSON 1995: 292; DAVID 2003: 193, 195; BARD 2008: 208.

¹⁹ KEMP 1989: 273; KUIPER 2011: 60; TOMORAD 2016: 321-322.

²⁰ DAVID 2003: 193.

²¹ TOMORAD 2016: 327.

no to ću detaljno obraditi dalje u radu. Većina običnih i siromašnih nije ni mogla sanjati o vječnom počivalištu kakvog su imali kraljevi, njihova obitelj i elita.²²

3.1. Kraljevske nekropole

3.1.1. Dra Abu el-Naga

Dra Abu el-Naga jedna je od najvažnijih dijelova tebanske nekropole koja se nalazi na zapadnoj obali rijeke Nil i smještena je u neposrednoj blizini Deir el-Bahrija i poznate Doline kraljeva. Podijeljena je na sjeverni i južni dio. Na spomenutom području pronađene su grobnice faraona i elite (svećenika Amuna i visokih dužnosnika) koje datiraju od XVII. do XX. dinastije, pogrebni hramovi poput onog Setija I., Amenhotepa I. i Amosis-Nefertari i drugih, ostaci samostana iz koptskog razdoblja i drugo.²³ Iskopavanja u Dra Abu el-Nagi još se uvijek provode, a pronalasci datiraju sve od XI. do XVIII. dinastije.²⁴

3.1.1.1. Amosis - ?

Iako je mumija osnivača XVIII. dinastije pronađena u tajnom skladištu DB320 u Deir el-Bahriju, mjesto njegova ukopa još se ne zna, no postoje teorije da je pokopan ili u Dra Abu el-Nagi ili u Abidosu.²⁵ Amosis je u Abidosu dao izgraditi manju piramidu, koja je sada doduše hrpa pijeska i kamenih ruševina, i neki tvrde da je ta piramida njegovo originalno mjesto ukopa, dok drugi tvrde da je to jednostavno kenotaf²⁶ i da je on kao i njegovi preci iz XVII. dinastije pokopan u Dra Abu el-Nagi.²⁷

²² DAVID 2003: 207. Da pojasnim, grobnice za obične građane bile bi udubljene u stijeni, gdje bi se stavljao sanduk, mumije siromašnih ljudi bile su smještene u zajednička spremišta (sa ili bez sanduka), a mumije ljudi bez novaca bi bile zakopane u pijesku. Dakle, da se za zaključiti da je novac uvijek bio presudni faktor kod mumifikacije i pogreba. ERMAN 1907: 16-17.

²³ KAMPP-SEYFRIED 1999a: 980-982; WILKINSON 2000: 173-174.

²⁴ OREA – *Institute for Oriental and European Archaeology*, s.v. „Latest discoveries of the Spanish mission in Dra Abu el-Naga“ [<https://www.orea.oeaw.ac.at/en/events/event-detail/article/latest-discoveries-of-the-spanish-mission-in-dra-abu-el-naga/>]

²⁵ REEVES & WILKINSON 1996: 88; VINSON 2001: 407; TOMORAD 2016: 88.

²⁶ Kenotaf je grčka riječ za praznu grobnicu, a u egiptologiji označava simboličan grob ili spomenik koji je podignut kao uspomena na pokojnika čije se tijelo nalazi negdje drugdje. WEGNER 2001: 244-248.

²⁷ WINLOCK 1924: 218; GRIMAL 1992: 200-201; ROMANOSKY 2001: 46; BARD 2008: 217; MAGLI 2013: 184-185.

3.1.2. Deir el-Bahri

Deir el-Bahri (arapski *Dayr al-Bahri* iliti *Sjeverni samostan*)²⁸, dio je velikog područja tebanske nekropole na kojem su izgrađeni mnogi pogrebni hramovi i grobnice, a nalazi se na zapadnoj obali rijeke Nil. Najpoznatiji hramovi na tom području su hram Mentuhotepe II., hram kraljice Hatšepsut i hram Tutmozisa III. Ističu se i dvije komore u kojima su pronađene mumije iz Novog kraljevstva i iz XXI. dinastije.²⁹

3.2.1.1. Tutmozis II. - DB358?

Iako je mumija Tutmozisa II. pronađena 1881. godine u tajnom skladištu, DB320, potpuno opustošena bilo kakve vrijednosti³⁰, mjesto pokopa Tutmozisa II. i dalje se ne zna. Kao potencijalne grobnice spominju se KV42, Bab el-Muallaq (WN A) i DB358.³¹ Tvrdilo se da je KV42 njegova grobnica, no to nema nikakvog smisla jer je grobnica izgrađena nakon njegovog vremena i pronađeni su prinosi od utemeljenja grobnice koji pripadaju Meryetre-Hatšepsut, glavnoj ženi faraona Tutmozisa III.³² O WN A iliti „visećoj grobnici“, nazvanoj tako zbog njezinog položaja, ne zna se mnogo, no nagađa se da je to bilo originalno mjesto gdje su se spremale mumije koje su naknadno odnesene u DB320.³³ Najveću pozornost dobila je grobnica DB358 u Deir el-Bahriju, koju je 1929. godine pronašao američki egiptolog Herbert Winlock, zato jer ima tzv. bunar koji je karakterističan dodatak u grobnicama namijenjenim za kraljevske pogrebe.³⁴ No, postavlja se pitanje zašto bi Tutmozis II. gradio grobnicu izvan Doline kraljeva, kada je njegov prethodnik započeo trend ukopa u Dolini kraljeva i smatra se da je bunar u grobnici jako slab dokaz da je baš to grobnica Tutmozisa II.

²⁸ KUIPER 2011: 185.

²⁹ MERTZ 2007:103; KUIPER 2011: 185; TOMORAD 2016: 252. Više o komorama i mumijama koje su u njima pronađene u REEVES & WILKINSON 1996:194-197.

³⁰ REEVES & WILKINSON 1996: 96. Tajno skladište pronašao je slučajno čovjek imena Abd el-Rassul Ahmed, koji je zajedno sa svojom braćom između ostalog bio i pljačkaš grobnica. REEVES & WILKINSON 1996: 194-195; GRAEFE 2003: 75-82.

³¹ REEVES & WILKINSON 1996: 96.

³² REEVES & WILKINSON 1996: 96; WILKINSON & WEEKS 2016: 188.

³³ BUNSON 1991: 156-157; STRUDWICK & STRUDWICK 1999: 125-126; REEVES & WILKINSON 1996: 197.

³⁴ Iako je pronađeno nešto pogrebne opreme, ništa od toga ne pripada Tutmozisu II. REEVES & WILKINSON 1996: 96.

3.1.3. Dolina kraljeva

Dolina kraljeva (arapski *Wadi el-Biban el-Muluk* iliti *Dolina vrata kraljeva*, staroegipatski *Velika, plemenita nekropola milijuna godina faraona*)³⁵, nekad dio drevnog grada Tebe, bila je mjesto ukopa skoro svih faraona XVIII. dinastije. Smještena je na zapadnoj obali rijeke Nil, nasuprot Luksora u Gornjem Egiptu. Sama dolina podijeljena je na dva dijela, istočni (KV) i zapadni (WV). Izabrana je kao novo mjesto ukopa faraona zbog izolacije, tj. sigurnosti (zbog pljačkaša grobnica) i zbog blizine prijestolnice. Kao što sam već i navela, faraoni se sada pokapaju u grobnicama urezanim u stijeni, no ni to neće spriječiti pljačkaše (u Novom kraljevstvu i antici) i jedina grobnica koja će ostati netaknuta je ona faraona Tutankhamuna. Zbog mnoštva grobnica, naročito u istočnoj dolini, sve grobnice su numerirane, no ne po redu svoje izgradnje, već po modernom, proizvoljnom sistemu.³⁶

Plan kraljevskih grobnica varira³⁷, ali u principu se sastoji od spuštenog hodnika prekinutog dubokim oknom, da zbuni potencijalne pljačkaše i od prostorija sa stupovima ili vestibulima.³⁸ Nakraju hodnika se nalazi pogrebna komora sa kamenim sarkofagom u kojem je bilo položeno mumificirano tijelo mrtvog faraona i okružena je prostorijama za skladištenje.³⁹ U skoro svim grobnicama zidovi su bili ukrašeni prikazima mrtvog faraona u prisutnosti raznih bogova te su bili ukrašeni prikazima iz pogrebnih knjiga i magičnih tekstova, s ciljem da pomognu faraonu na njegovom putu u zagrobni život i da ga štite od opasnosti.⁴⁰

³⁵ BARD 2008: 1013.

³⁶ MERTZ 2007: 141. KV - *Kings Valley*, WV - *West Valley*. Danas ih većinom koristimo kao dio sistema kojeg je utemeljio Sir John Gardner Wilkinson 1827. godine. WEEKS 1999: 1014.

³⁷ Postoje 3 tipa grobnica. Tip 1 ima koridor koji često skreće udesno. Takve su grobnice XVIII. dinastije, s ulazom u podnožju strmih litica. Tip 2 je sličan, ali koridor skreće ulijevo. Ulaz im se nalazi u raznim topografskim pozicijama. Datiraju od XVIII. do XIX. dinastije. I tip 3, s dugačkim slijedom koridora i komora, izgledaju kao dugačke pravokutne cijevi. Ulaz je smješten u padini obronka. To su grobnice XIX. i XX. dinastije. WEEKS 1999: 1015-1016.

³⁸ KUIPER 2011: 61.

³⁹ U njima se čuvala oprema i namještaj koji je faraon koristio u zagrobnom životu. DAVID 2003: 193-194; KUIPER 2011: 61.

⁴⁰ DAVID 2003: 194, KUIPER 2011: 61. Nekoliko pogrebnih komora imaju oslikane astronomske figure na stupovima. KUIPER 2011: 61; TOMORAD 2016: 253.

3.1.3.1. Tutmozis I. - KV20 i KV38

Trend ukopa u Dolini kraljeva započeo je Tutmozis I.⁴¹ On je zbog već navedenih sigurnosnih razloga želio grobnicu iskopanu u dalekoj dolini, u potpunosti sakrivenu od očiju javnosti. Za to se pobrinuo njegova arhitekt Ineni i zidovi njegove grobnice donose nam ovaj iskaz: „*Nadzirao sam iskopavanje grobnice Njegovog veličanstva. Bio sam sam, nitko nije vidio, nitko nije čuo.*“⁴² To dakako ne znači da je on sam izgradio grobnicu, već da je nadzirao radove.⁴³ Spomenuta grobnica nosi oznaku KV20, no njegov sarkofag nije pronađen tamo, već u drugoj, puno manjoj grobnici oznake KV38. Egiptolozi koji su djelovali u 20. stoljeću dali su sve od sebe kako bi objasnili zašto je to tako i koja je zapravo prava grobnica velikog faraona-ratnika. Postoje dokazi da je mumija Tutmozisa I. bila više puta premješšana, naročito jer je nakraju pronađena (ili se barem smatra da je to njegova mumija) u kraljevskom tajnom skladištu, DB320.⁴⁴

Sve je započelo 1899. godine kada je Victor Loret, francuski egiptolog, otkrio sarkofag s imenom Tutmozisa I., koji je bio posvećen od strane njegova „sina“.⁴⁵ Ta grobnica nosi oznaku KV38. Nekoliko godina kasnije, poznati britanski arheolog Howard Carter i Amerikanac Theodore M. Davis, otkrili su još jedan sarkofag koji je bio izrađen za Tutmozisa I., i nalazio se u pogrebnoj komori grobnice KV20.⁴⁶ Sarkofag je sadržavao ime i kraljevske titule Hatšepsut, kćeri Tutmozisa I., otkrivajući tako da je bio posvećen za Hatšepsut i naknadno prenamijenjen za njezinog oca. Ostaci prinosa od utemeljenja grobnice, pronađeni kod ulaza, sadržavali su objekte s imenom Hatšepsut, tako da se pretpostavlja da je grobnica bila namijenjena za nju, a da bi potvrdila svoje pravo na prijestolje, ona je svog oca prenijela iz originalne grobnice (KV38), u svoju grobnicu (KV20).⁴⁷ Kao da priča nije bila već dovoljno komplicirana, 1935. godine, William C. Hayes, američki egiptolog je tvrdio da

⁴¹ RICE 1999: 204; TOMORAD 2016: 253. Tutmozis I. (o. 1504. – o. 1492. pr. Kr.) bio je treći faraon XVIII. dinastije. Bio je veliki faraon-ratnik i oženio je svoju sestru Amozis. RICE 1999: 204; BARD 2008: 210; KUIPER 2011: 61.

⁴² BRYAN 2000: 225; MERTZ 2007: 140.; WILKINSON & WEEKS 2016: 184.

⁴³ Neki čak tvrde da je on pogubio sve svoje radnike kako ne bi otkrili mjesto ukopa, no s druge strane, vješti obrtnici su bili previše vrijedni da bi ih samo tako odbacio. MERTZ 2007: 141.

⁴⁴ REEVES & WILKINSON 1996: 95; TOMORAD 2016: 322.; WILKINSON & WEEKS 2016: 487.

⁴⁵ WILKINSON & WEEKS 2016: 185; *Theban Mapping Project*, s.v. „KV 38 (Thutmes I)“ [http://www.thebanmappingproject.com/sites/browse_tomb_852.html] John Gardner Wilkinson je već 1835. godine nagađao o mjestu grobnice. REEVES & WILKINSON 1996: 96.

⁴⁶ REEVES & WILKINSON 1996: 91; WILKINSON & WEEKS 2016: 185; *Theban Mapping Project*, s.v. „KV 20 (Thutmes I and Hatshepsut)“ [http://www.thebanmappingproject.com/sites/browse_tomb_834.html] Moram napomenuti da su KV20 primijetili francuska ekspedicija i istraživač Giovanni Battista Belzoni i da je 1824. James Burton, britanski egiptolog, započeo iskopavanje, da bi nakraju odustao. REEVES & WILKINSON 1996: 91.

⁴⁷ REEVES & WILKINSON 1996: 92; BARD 2008: 245; WILKINSON & WEEKS 2016: 185.

sarkofag u KV38 dao izraditi Tutmozis III. za ponovni pokop svog djeda, jer nije htio da dijeli grobnicu s Hatšepsut, stoga ga je u novom sarkofagu vratio u KV38. Priča je dobila epilog 39 godina kasnije, kada je britanski egiptolog, John Romer konstatirao da je KV20 zapravo originalna grobnica Tutmozisa I. (koju je izgradio gore spomenuti Ineni), a da je KV38 dao izgraditi Tutmozis III.

KV20 - arhitektura i dekoracija

Plan grobnice otkriva nam da spada u tip 1. Udaljenost od samog ulaza u grobnicu do pogrebne komore je nekih 200 metara i dijele ih dugački i uski prolazi (koji se naginju prvo prema jugu, pa prema zapadu kako se sve više spuštaju) i niz stepenica.⁴⁸ Na putu prema pogrebnoj komori nalaze se dvije stubišne komore te veliko predsoblje.⁴⁹ Iz neukrašenog predsoblja stepenice vode u pogrebnu dvoranu, gdje se također nalaze tri niskopodna skladišta. Stepenice koje vode iz predsoblja u pogrebnu dvoranu su drugačijeg arhitektonskog stila i vjerojatno nisu bile dio originalnog plana gradnje.⁵⁰ Pošto zid od škriljevca u pogrebnoj dvorani nije bio prikladan za ukrašavanje, pogrebni tekstovi su napisani na blokovima od vapnenca. Carter ih je pronašao petnaestak te su ispisani crnom i crvenom bojom i ukrašeni scenama iz Amduata i slične onima pronađenim u grobnici Tutmozisa III.⁵¹

KV20 - pogrebna oprema

Kao što sam već i navela, Carter je kod ulaza pronašao ostatke prinosa od utemeljenja grobnice; fragmente pogrebnog namještaja, krhotine keramike, fajanse, nagorene fragmente drvenog kipa i ostatke kamene posude s imenima *Ahmose-Nofertiri*, *Tutmozisa I*, *kraljice Ahmose* i *Hatšepsut*.⁵² Pronađeni su i spomenuti blokovi od vapnenca i dva žuta sarkofaga od kvarcita; jedan za Tutmozisa I. (originalno za Hatšepsut), a drugi za „kralja“ Hatšepsut. Pronađena je i kutija za kanope s imenom Hatšepsut, a i šauabti figura Hatšepsut, no nekih pedesetak godina prije Carterovog ulaska u grobnicu.

⁴⁸ REEVES & WILKINSON 1996: 92; BARD 2008: 245; SYMONS 2016: 13-14.

⁴⁹ Stubišne komore su nepravilnije nego u KV38, no osim toga, jako su slične. Predsoblje je također slično onom u KV38, ali pretpostavlja se da je ono zapravo trebalo biti pogrebna komora. REEVES & WILKINSON 1996: 92.

⁵⁰ John Romer tvrdi da je u pogrebnoj komori korišten isti metrički sistem kao i hramu u Deir el-Bahriju, pa se pretpostavlja da je autor te promjene Hatšepsut. REEVES & WILKINSON 1996: 92.

⁵¹ REEVES & WILKINSON 1996: 92; SYMONS 2016: 13. Amduat je vrsta pogrebnog teksta iz Novog kraljevstva. SHAW & NICHOLSON 1995: 105-106.

⁵² REEVES & WILKINSON 1996: 93; SYMONS 2016: 13.

KV38 - arhitektura i dekoracija

Ova grobnica također spada u tip 1 kraljevskih grobnica. U grobnicu se ulazi grubo urezanim stepenicama i postoji samo jedan krivudavi koridor koji vodi do nepravilno izrezbarene sobe te dalje stepenicama do pogrebne dvorane. Ona je ovalnog oblika⁵³ i ima malo, grubo urezano skladište na lijevoj strani u blizini sarkofaga (smješten okomito od osi grobnice) i mjesta za kanope. U središtu pogrebne dvorane nekad su se nalazili stupovi. Strop i zidovi su prekriveni gipsom te je strop ukrašen zvijezdama, a na gornjem rubu jugozapadnog zida postoje tragovi *khekher*-friza.⁵⁴ U grobnici su se nalazili fragmenti dekoracije s tekstovima Amduata, no danas se čuvaju u muzeju u Kairu.

KV38 - pogrebna oprema

Loret je prilikom iskopavanja pronašao razne fragmente⁵⁵, no najvažniji nalaz bio je žuti sarkofag od kvarcita s imenom Tutmozisa I. John Romer je na temelju tog sarkofaga i fragmenata staklenog posuđa zaključio da je KV38 pripremljena za ponovni ukop Tutmozisa I., a da je KV20 originalna grobnica koju je dizajnirao Ineni i danas je prihvaćena ta teza, iako postoje neki dokazi koju ukazuju na suprotno.

3.1.3.2. Tutmozis III. - KV34

Tutmozis III., kao unuk Tutmozisa I. i drugi u nizu velikih faraona-ratnika, dao je izgraditi grobnicu koja je bila veća verzija one njegovog djeda i ona slovi za najimpresivniju i najsofisticiraniju grobnicu u Dolini kraljeva.

1898. godine tijekom Loretovog odsustva, njegov radnik je otkrio spomenutu grobnicu i po Loretovu povratku, započelo je iskopavanje.⁵⁶ Odmah je bilo jasno tko je bio vlasnik grobnice: ime Tutmozisa III. bilo je uključeno u tekstove na dvama zidovima, a i mnogo bitnije, pronađen je njegov sarkofag.

⁵³ Romer smatra da je ovalna pogrebna komora izum Tutmozisa III., te da KV38 ne može biti originalna grobnica Tutmozisa I. REEVES & WILKINSON 1996: 95; WEEKS & WILKINSON 2016: 187.

⁵⁴ REEVES & WILKINSON 1996: 95; WILKINSON & WEEKS 2016: 187. Khekher je egipatski simbol koji prikazuje uspravno stablo biljke, skupljeno na vrhu i na dnu i s laganim otokom u sredini. Koristio se za ukrašavanje zidova u monumentalnim građevinama. LEICK 2003: 116.

⁵⁵ Popis svih fragmenata u DARESSY 1902.

⁵⁶ REEVES & WILKINSON 1996: 97; WEEKS 1999: 1017; WILKINSON & WEEKS 2016: 190.

Arhitektura i dekoracija

KV34 predstavlja prekretnicu u arhitekturi kraljevskih grobnica u Dolini kraljeva, iako kao i prethodne dvije predstavlja tip 1 kraljevskih grobnica. Ulaz u grobnicu urezan je direktno u liticu te je iskrivljen i započinje tipičnim strmim stubištem koji vodi do takozvanog bunara. KV34 je prva grobnica u Dolini kraljeva koja ima taj tzv. bunar, ali ne i prva kraljevska grobnica u Tebi.⁵⁷ Njega krasi zvijezde na stropu i *khekher*-friz na zidovima. Nakon njega slijedi predsoblje sa dva jednaka stupa i stepenište preko kojeg se direktno ulazi u pogrebnu dvoranu, koju također krasi dva stupa i četiri bočne sobe, tj. skladišta. Predsoblje sadrži popis 741 božanstva Amduata, motiv koji se pojavio prvi i posljednji put.⁵⁸ Nakon predsoblja, strmo stepenište nastavlja se dalje prema pogrebnoj komori koja je ovalnog oblika. Zidovi pogrebne komore krasi tekstovi iz Amduata, omotani poput svitka oko zaobljenih površina i popunjeni s figurama i rukopisima.⁵⁹ Stupovi u pogrebnoj komori također su po prvi put ukrašeni *Litanijom Ra*⁶⁰ i scenom kralja, kojeg miluje božica Izida, ovdje u obliku drveta, a prate ga njegove žene i djeca.⁶¹ S razlogom se ova pogrebna komora smatra jednom od najljepših i najupečatljivijih u Dolini kraljeva.

Pogrebna oprema

Pronađeni su ostatci prinosa od utemeljenja grobnice i sastoje se od modela alata, plaketa i raznog posuđa.⁶² Howard Carter pronašao je ovalni žuti sarkofag od kvarcita s crveno istaknutim scenama i tekstovima na sarkofagu. Pronađeno je i nekoliko drvenih kipića faraona i pogrebnih božanstva, dijelovi drvenih modela brodova, nešto lončarije, kosti bika i babuna, a ostali fragmenti vezani uz pogreb Tutmozisa III. nađeni su u grobnici Ramzesa XI.⁶³ Grobnica je bila opljačkana i sve od bilokakve vrijednosti je otuđeno. Što se tiče mumije

⁵⁷ REEVES & WILKINSON 1996: 98; WILKINSON & WEEKS 2016: 191.

⁵⁸ Taj motiv bio je u planu izvedbe grobnice Amenhotepa II., no ipak nije izvršen. REEVES & WILKINSON 1996: 98.

⁵⁹ REEVES & WILKINSON 1996: 98; BRYAN 2000: 237; *Theban Mapping Project*, s.v. „KV 34 (Thutmes III)“ [http://www.thebanmappingproject.com/sites/browse_tomb_848.html]

⁶⁰ *Litanija Ra* je niz tekstova koji veličaju boga sunca u njegovih 75 oblika, odnosno, opisuju kako Ra posjećuje svoje vlastite oblike u špiljama u podzemnom svijetu. BROCK 1999: 385; HART 2005: 134. Više u PIANKOFF 1964.

⁶¹ REEVES & WILKINSON 1996: 98; BROCK 1999: 385; BRYAN 2000: 237; WILKINSON & WEEKS 2016: 192. John Romer je napisao studiju o ovoj dekoraciji gdje tvrdi da je ona vjerojatno užurbano napravljena nakon kraljeve smrti, kao i u većini grobnica faraona XVIII. dinastije, dok su pripreme za ukop još bile u tijeku. REEVES & WILKINSON 1996: 98.

⁶² Popis svih fragmenata u DARESSY 1902.

⁶³ Otkrio ih je John Romer i sastoje se od pozlaćenog gipsa, kraljevskih pogrebnih kipića i sl. REEVES & WILKINSON 1996: 98, 192.

Tutmozisa III., ona je pronađena u DB320 u jednom od svojih originalnih lijesova, dosta oštećena, s malom količinom vrijednosti na sebi.⁶⁴ Danas se nalazi u muzeju u Kairu.

3.1.3.3. Hatšepsut - KV20?

Hatšepsut je svoju prvu grobnicu dala izgraditi u Wadi Sikket Taqa el-Zeide, mjestu zapadno od Doline kraljeva.⁶⁵ Nedovršenu grobnicu je 1916. godine otkrio Howard Carter i u kvadratnoj komori je pronašao žuti kvarcitni sarkofag i poklopac s njezinim imenom, iako ona tamo nije pokopana.⁶⁶ Pretpostavlja se da je njezino mjesto ukopa grobnica KV20, no njezina mumija tamo nije pronađena. U već spominjanom DB320 pronađena je kutija koju krase njeno ime s mumificiranom jetrom ili slezenom te kutnjakom, koja je nekako pronašla svoj put iz KV20 u DB320.⁶⁷ Odgovor na pitanje gdje je njezina mumija, egiptolozi su pronašli u grobnici KV60. Grobnicu je 1903. godine otkrio Howard Carter, a ponovno ju je otvorio Edward Ayrton, britanski egiptolog 1906. godine i otkrio dvije mumije: jedna je bila u lijesu bez poklopca na kojem stoji titula *Velika kraljevska dojlja, Sit-Ra* i druga mumija koja je ležala na podu, s desnom rukom prebačenom preko prsiju, gotovo u kraljevskoj pozi.⁶⁸ Sit-Ra, odnosno Sitre-In bila je Hatšepsutina kraljevska dojlja i njezina mumija prebačena je u muzej u Kairu. Iskopavanje je 1989. godine ponovno nastavio američki egiptolog Donald Ryan, te zaključio da bi druga mumija, koja je ostala u KV60, mogla biti kraljica Hatšepsut.⁶⁹ Priča je dobila nastavak 2007. godine, kada je Zahi Hawass, egipatski arheolog, poveo istraživanje i mumija podvrgnuta raznim CT skeniranjima, DNK testovima i slično. Ukratko, kutnjak pronađen u kutiji u DB320 je upravo onaj zub koji nedostaje mumiji pronađenoj u KV60 i tako je zaključio da upravo to mumija kraljice Hatšepsut. Takvi rezultati podijelili su

⁶⁴ REEVES & WILKINSON 1996: 99; MERTZ 2007: 189. Nakon pljačke, tijelo je bilo ponovno omotano koristeći četiri vesla da bi ostalo čvrsto. U moderno vrijeme su je također oštetili Arapi, da bi bila ponovno omotana u antici. Vrijednosti koje su pronađene su dvije zlatne žice, karneol i lapis lazuli, perle od feldspata i narukvica. REEVES & WILKINSON 1996: 99.

⁶⁵ REEVES & WILKINSON 1996: 95; ROEHRIG 2005: 184; BOOTH 2011: 46.

⁶⁶ REEVES & WILKINSON 1996: 95; MERTZ 2007: 153. Pronađeno je nešto malo keramike i ploče od vapnenca, vjerojatno za ispisivanje Amduata. Gradnja grobnice ja napuštena nakon Hatšepsutinog uspona. REEVES & WILKINSON 1996: 95.

⁶⁷ Vjerojatno je premještena tamo tijekom vladavine Šešonka I. John Romer je pronašao fragmente njezinog lijesa u grobnici Ramzesa XI. REEVES & WILKINSON 1996: 94.

⁶⁸ REEVES & WILKINSON 1996: 95, 187; BOOTH 2011: 50; HAWASS & SALEEM 2016: 40.

⁶⁹ REEVES & WILKINSON 1996: 95, 187; MERTZ 2007: 154; BOOTH 2011: 50.

egiptologe i mnogi su ostali skeptični prema tom otkriću i tvrde da takva identifikacija se ne može uzeti sa sigurnošću.⁷⁰

3.1.3.4. Amenhotep II. - KV35

KV35 jedna je od rijetkih kraljevskih grobnica u Dolini kraljeva u kojoj je mumija, odnosno sarkofag vladara do današnjih dana ostao na originalnom mjestu ukopa. Grobnicu Amenhotepa II. otkrio je 1898. Loret i nije bio ni svjestan da je naišao na jedno od najvećih otkrića u povijesti iskopavanja u Dolini kraljeva.⁷¹ Osim mumije i sarkofaga Amenhotepa II., grobnica je bila korištena kao tajno skrovište za mumije faraona, članove kraljevske obitelji i druge pripadnike viših društvenih slojeva.⁷² Tako su u toj grobnici posljednje počivalište pronašli faraoni Amenhotep III., Merenptah, Ramzes III. i trojica njegovih nasljednika i imenjaka, Seti II., Tutmozis IV. i drugi.⁷³

Arhitektura i dekoracija

Kao i KV34, ova grobnica također uvodi neke novosti u pogrebnu arhitekturu te spada u tip 1 kraljevskih grobnica. U suštini je raspored hodnika, stepeništa i komora jednak kao i u KV34, no u KV35 se u temelje tzv. bunara dodaje još jedna prostorija. Također, u KV35 predsoblje⁷⁴ i pogrebnu dvoranu dijeli hodnik, a i sama pogrebna dvorana podijeljena je na dva dijela: gornji i donji. U gornjem dijelu se nalazi dva reda po tri stupa, a u donjem dijelu, u kojeg se silazi malim stepenicama, se nalazi kripta gdje je bio smješten sarkofag. U pogrebnoj dvorani se nalaze četiri bočne prostorije, kao i u većini kraljevskih grobnica. Jedina prostorija u grobnici koja je ukrašena je pogrebna komora. Na stropu su već poznate zlatne zvijezde na tamnoplavoj pozadini, dok zidove krase *khekher*-friz i dijelovi iz Amduata, kao i u KV34.⁷⁵

⁷⁰ Više u: BICKERSTAFFE 2008: 3-12; WILKINSON & WEEKS 2016; HAWASS & SALEEM 2016; TOMORAD 2016: 90.

⁷¹ REEVES & WILKINSON 1996: 100; WEEKS 1999: 1015; WILKINSON & WEEKS 2016: 192.

⁷² Mumije su tamo premjestili svećenici iz XXI. dinastije. U grobnici ih je bilo sveukupno četrnaest; deset mumija je odneseno u muzej u Kairu, tri su ostale u bočnoj komori i jedna je bila gotovo cijela razbijena. REEVES & WILKINSON 1996: 100; WEEKS 1999: 1015; RICE 1999: 15; MERTZ 2007: 193; WILKINSON & WEEKS 2016: 193.

⁷³ Više o mumijama pronađenim u KV35 u: REEVES & WILKINSON 1996: 199-201.

⁷⁴ Sada je ono savršeno simetrično, tj. savršeni pravokutnik s dva stupa. WILKINSON & WEEKS 2016: 193.

⁷⁵ REEVES & WILKINSON 1996: 102; WILKINSON & WEEKS 2016: 193.

Stupovi su po prvi puta oslikani likom faraona kako izvodi ritual ispred Ozirisa, Anubisa i Hathor.⁷⁶

Pogrebna oprema

U raznim dijelovima grobnice pronađeno je mnogo predmeta vezanih uz pogrebne običaje, ali i predmete svakodnevne upotrebe. Tako su nađeni fragmenti raznog namještaja, predmeta od fajanse, kamena, drveta i staklenog posuđa te drveni modeli brodova, vaze od fajanse u obliku *ankha*, voće i cvijeće od fajanse, razni kozmetički predmeti i sl.⁷⁷ U relativno dobrom stanju nađena je velika drvena figura zmije, drvena figura Sekhmet, šauabti Amenhotepovog sina Webensenua, drvena glava krave, drvena pantera, tri pogrebne barke, kraljevske i božanske figure (jedna sadrži papirus sa izvadcima iz *Knjige špilja*), razni amuleti, balzamirani predmeti i još stotinu drugih sličnih predmeta.⁷⁸ Mumija je pronađena u zamjenskom lijesu od tzv. kartonaže⁷⁹, položena u žuti kvarcitni sarkofag. Nakon ponovne pljačke grobnice 1901. godine, Gaston Maspero, francuski egiptolog, sljedeće godine djelomično je ponovno omotao mumiju, a 1912. ponovno ju je pregledao Grafton Elliot Smith, da bi 1931. godine bila smještena u Egipatskom muzeju u Kairu.⁸⁰

3.1.3.5. Tutmozis IV. - KV43

Grobnicu osmog faraona XVIII. dinastije, Tutmozisa IV. otkrio je 1903. godine Howard Carter i odmah identificirao vlasnika grobnice po ostacima prinosa od utemeljenja grobnice i pogrebnoj opremi, koji su nosili ime spomenutog faraona.⁸¹ I ova grobnica bila je opljačkana i sve od ikakve vrijednosti bilo je otuđeno.

Arhitektura i dekoracija

Jedan dio grobnice (od ulaza do prve dvorane sa stupovima) je jednak KV35, samo što su dimenzije nešto veće. Dakle, nakon ulaza slijedi hodnik, stepenice, hodnik, zatim slijedi

⁷⁶ Taj motiv će se koristiti i u većini grobnica dalje u dinastiji. REEVES & WILKINSON 1996: 102; WILKINSON & WEEKS 2016: 193.

⁷⁷ Skoro sve je bilo uništeno ili od strane pljačkaša ili tijekom XXI. dinastije. REEVES & WILKINSON 1996: 103.

⁷⁸ REEVES & WILKINSON 1996: 101-103. *Knjiga špilja* je vrsta pogrebnog teksta. SHAW & NICHOLSON 1995: 106; BROCK 1999: 384-385; WILKINSON 2003: 80.

⁷⁹ Katronaža je materijal koji se sastoji od slojeva platna ili papirusa pomiješan s gipsom tako da tvori krutu površinu. Često je bila ukrašavana raznim bojama i zlatom. SHAW & NICHOLSON 1995: 60-61.

⁸⁰ REEVES & WILKINSON 1996: 103; HAWASS & SALEEM 2016: 40.

⁸¹ CARTER 1904: 8; REEVES & WILKINSON 1996: 105; CLAYTON 1994: 114; WILKINSON & WEEKS 2016: 193.

tzv. bunar s prostorijom na dnu pa ponovno stepenice, koje vode do dvorane sa stupovima. Strme stepenice i hodnik tada vode u predsoblje i pogrebnu dvoranu, koja kao i KV35 ima četiri bočne sobe i kriptu. Pogrebna komora nažalost nije ukrašena, no prvi put se pojavljuje tzv. magična niša.⁸² Predsoblje i bunar su ukrašeni već sada poznatim žutim zvijezdama na stopu i *khekher*-frizom na vrhu zidova, koji su obojeni u zlatno-žutoj boji. U bunaru je naslikano šest prikaza kralja kako preuzima *ankh* pred raznim božanstvima, dok u predsoblju opet stoji ispred tih istih božanstava te u obje prostorije zidove krasi natpisi.⁸³ Na južnom zidu predsoblja nalaze se dva hijeratska teksta koja govore o ponovnom pokopu Tutmozisa IV. u osmoj godini vladavine Horemheba, nakon pljačke KV43 koja se vjerojatno dogodila nakon perioda Amarne.⁸⁴ Spada u tip 1 kraljevskih grobnica.

Pogrebna oprema

U kripti je Carter pronašao ovalni sarkofag od crvenog pješčenjaka, no mumija nije pronađena u njemu, već u bočnoj komori KV35, bez originalnog lijesa.⁸⁵ Također je pronašao fragmente triju pokopa, vjerojatno potomaka Tutmozisa IV., koji su umrli prije njega.⁸⁶ Pronađeni su razni ostatci prinosa od utemeljenja grobnice, ali i mnogo pogrebne opreme. Tako je pronađena kočija, škrinja sa kanopama, razni namještaj, posuđe od raznih materijala, kipići kralja i božanstava kao i šauabtiji od raznih materijala, razni amuleti, ploča za igru, kožne rukavice, koplja...⁸⁷ Loret je u KV37 pronašao fragmentarno prijestolje Tutmozisa IV. i fragmente drvenog kipića u obliku mumije.⁸⁸

⁸² To su dva mala pravokutnika, jedan se nalazi na stupu, a drugi na ulaznom zidu. Od sada pa do vremena Ramzesa II. će se stalno pojavljivati. REEVES & WILKINSON 1996: 106.

⁸³ Na obje lokacije prikazi božanstava su virtualno jednaki. Natpisi su također slični i sastoje se od imena božanstava te vladarskog i rodnog imena kralja. NEWBERRY 1904: 31-33; REEVES & WILKINSON 1996: 106; WILKINSON & WEEKS 2016: 156, 194.

⁸⁴ Prva provala u grobnicu se dogodila tijekom XVIII. dinastije, a za drugu se ne zna. Pljačka u doba XVIII. dinastije bila je jako rijetka stvar, pa su se popravci radili s velikom brigom i pažnjom. Mumija je vjerojatno zbog toga bila premještena, a i neki predmeti su skriveni u KV37. NEWBERRY 1904: 33-34; CLAYTON 1994: 114; REEVES & WILKINSON 1996: 108; WILKINSON & WEEKS 2016: 444.

⁸⁵ CARTER 1904: 35; CLAYTON 1994: 114; REEVES & WILKINSON 1996: 107.

⁸⁶ Pronađena su fragmenti pokopa njegovog sina Amenemheta, njegove kćeri Tawtamun i individualca nepoznata imena. REEVES & WILKINSON 1996: 107; WILKINSON & WEEKS 2016: 256.

⁸⁷ Popis svih fragmenata u CARTER, NEWBERRY 1904: 1-114.

⁸⁸ REEVES & WILKINSON 1996: 183.

3.1.3.6. Amenhotep III. - WV22

Amenhotep III. je prvi i jedan je od dva faraona XVIII. dinastije koji su pokopani u zapadnom dijelu Doline kraljeva. Njegovu grobnicu primijetio je engleski putnik William George Browne, no službeno je otkrivena u kolovozu 1799. godine od strane dvojice članova Napoleonove ekspedicije te je to otkriće privuklo mnogo posjetitelja, što se pokazalo štetnim za samu grobnicu.⁸⁹ Nakon kratkog iskopavanja od strane Davisa, Carter 1915. godine vodi prvo pravo istraživanje grobnice.⁹⁰ 1989. godine istraživanja su nastavili egiptolozi sa Sveučilišta Waseda i obavili istraživanje unutar i izvan grobnice.⁹¹

Arhitektura i dekoracija

WV22 sadrži neke promjene u lokaciji pojedinih elemenata, dok su promjene u dizajnu gotovo zanemarive u odnosu na prethodne grobnice. Mijenja se pozicija reza sobe u temelju bunara i veza između pogrebne dvorane i predsoblja te smjer posljednje sobe i dvije velike prostorije se dodaju kripti, svaka sa svojim stupom i skladištem. Jedna od tih soba vjerojatno je bila dizajnirana za njegovu kraljevsku ženu Tije, a druga soba je bila proširena iz skladišta u komoru za njegovu ženu Sitamun, no obje su vjerojatno pokopane negdje drugdje.⁹² Pogrebna komora ukrašena je prizorima iz Amduata, a zidovi predsoblja i bunara su po prvi put ukrašeni prikazima faraona s figurom kraljevskog *ka*, kako stoji ispred božica Hator i Nut. Na zidovima bunara nalazi se prikaz Hator i Nut kako svaka vodi grupu božanstava; istovremeno Nut pokazuje kraljev ulazak u zapadno kraljevstvo mrtvih, kao i u nebesa, a Hator prima faraona zajedno s *ka* njegova oca, dakle Tutmozisa IV.⁹³ Japanski tim je također u grobnici pronašao grafit za koji vjeruju da označava vladarsku godinu Amenhotepa IV. Ekhnatona, odnosno datum kada je on počeo pripremati svoju pogrebnu opremu, a glasi ovako: „*treća godina, treći mjesec od akhet-sezone, dan sedmi*“.⁹⁴ Također spada u tip 1 grobnica.

⁸⁹ Mnogi posjetitelji su u grobnici uzimali suvenire, pa tako i egiptolozi Flinders Petrie i Francis Llewellyn Griffith u 19. stoljeću. REEVES & WILKINSON 1996: 110; HARWOOD 2013: 41.

⁹⁰ CLAYTON 1994: 119; REEVES & WILKINSON 1996: 110; WEEKS 1999: 1017.

⁹¹ REEVES & WILKINSON 1996: 112; HARWOOD 2013: 43; WILKINSON & WEEKS 2016: 194.

⁹² HARWOOD 2013: 41-42; WILKINSON & WEEKS 2016: 195. Pošto su obje žene nadživjele Amenhotepa III., vjerojatno su pokopane negdje drugdje jer bi se ponovnim ulaskom u grobnicu razbila svetost pogreba i uništila scena koja je bila naslikana preko ulaza u bunar. REEVES & WILKINSON 1996: 112.

⁹³ Betsy Bryan smatra da je on tim činom želio opisati očevu ulogu u izgradnji grobnice, no drugi egiptolozi smatraju da je WV22 zapravo trebala biti grobnica za Tutmozisa IV. REEVES & WILKINSON 1996: 113, HARWOOD 2013: 41; WILKINSON & WEEKS 2016: 194-195.

⁹⁴ REEVES & WILKINSON 1996: 114; PEDEN 2001: 141-142.

Pogrebna oprema

Egiptolozi smatraju da je Amenhotep III. imao istu količinu pogrebne opreme kao i njegov unuk Tutankhamun; bio je pokopan u nizu pozlaćenih, antropoidnih ljesova i ovalnom sarkofagu od crvenog granita i imao je masku od čistog zlata, sa glavom kobre od lapis lazulija, ako je suditi prema mnoštvu fragmenata nađenih u grobnici. Pošto je grobnica bila opljačkana, sve od drva je sasjeckano u sitne komade, a sve vrste metala i dragog i poludragog kamenja otuđene, iz preostalih (nekoliko stotina) fragmenata mogu se razaznati šauabtiji, škrinja za kanope, namještaj, modeli brodova itd.⁹⁵ Carter je pronašao šest prinosa od utemeljenja grobnice, a sedmog je pronašao japanski tim.⁹⁶ Zbog nalaza fragmenata šauabtija, kipova i kutija kraljice Tije, smatralo se da je ona pokopana tu.⁹⁷ Također su pronađeni fragmenti pokopa iz kasnijeg vremena, kada je WV22 već bila prazna i napuštena. Carter je pronašao neke fragmente iz WV22 ispred ulaza u KV36⁹⁸, a mumija je pronađena u KV35, kako je već i spomenuto.

3.1.3.7. Amenhotep IV. Ekhnaton - KV55?

Jedan od najpoznatijih faraona iz egipatske povijesti, ostavio nam je više pitanja nego odgovora o svojim poduhvatima i reformama te to uključuje i pitanja gdje je on stvarno bio pokopan i gdje se danas nalazi njegova mumija. Često se spominju tri grobnice, WV23, KV55 i TA26, no ja ću svoju pažnju najviše usmjeriti na KV55 koju je 1907. godine otkrio Edward Russell Ayrton.⁹⁹

Arhitektura i dekoracija

Ulaz u grobnicu sličan je kraljevskim grobnicama u Dolini, no veličina i oblik su sličniji onima privatnog pogreba.¹⁰⁰ Nakon ulaza slijedi samo jedan kosi prolaz i pogrebna komora. Ukratko, nakon zakrčenog ulaza, Ayrton je ušao u hodnik gdje je bila još jedna prepreka te je hodnik dalje vodio u ogromnu prostoriju. Grobnica je u odnosu na prethodne grobnice malena i očito nedovršena. Prva stvar koja se zamjećuje je veliko pozlačeno svetište

⁹⁵ REEVES & WILKINSON 1996:113.

⁹⁶ Jedan prinos pripada Tutmozisu IV. REEVES & WILKINSON 1996:114.

⁹⁷ Oni su vjerojatno bili tu umetnuti kao prinos, odnosno zavjetne slike od kraljice Tiye za svog mrtvog muža Amenhotepa III. Više u REEVES & WILKINSON 1996:110.

⁹⁸ REEVES & WILKINSON 1996:113; HARWOOD 2013: 43.

⁹⁹ REDFORD 1984: 189; REEVES & WILKINSON 1996: 117; WEEKS 1999: 1017.

¹⁰⁰ REEVES & WILKINSON 1996: 121.

koje je Ekhnaton pripremio za majčin pokop u Tell el-Amarni.¹⁰¹ Na južnoj strani prostorije nađen je raspadnuti lijes ukrašen *nehahom* i *hekom*¹⁰² te brončanim *ureusom*; kartuša je očekivano izrezana iz lijesa, a zlatna pogrebna maska dijelom uništena. Unutar lijesa pronađena je mumija okrunjena zlatnim lešinarom i rukom prebačenom preko prsa, što je znak da bi se moglo raditi o osobi kraljevskog podrijetla. Također je pronađen fragment plana grobnice koji ukazuje na namjeru da se proširi ulaz i da se napravi još jedna soba.¹⁰³ Zidovi nisu bili ukrašeni.

Pogrebna oprema

U grobnici je pronađena pogrebna oprema raznih kraljevskih osoba, poput Ekhnatona, Kiye, Tiye, Sitamun, Amenhotepa III. Uz već gore navedene, pronađeni su također razni amuleti, alati, posuđe, figurice božanstava, modeli noževa, role papirusa, kanope i drugo.¹⁰⁴ Pronađene su i četiri magične cigle s natpisima koji sugeriraju da je vlasnik lijesa, kanopa i mumija zapravo Ekhnaton, no to je veoma diskutabilno. U početku se smatralo da je to mumija kraljice Tiye, no kada je otkriveno da je mumija zapravo muška, započela su razna istraživanja, da bi se ustvrdilo dali je to mumija Ekhnatona. Istraživanja su pokazala da mumija pripada mladiću starome oko dvadeset i pet godina, a pošto je Amenhotep IV. Ekhnaton vjerojatno vladao oko sedamnaest godina, on bi bio puno stariji u vrijeme svoje smrti, tako da su se medicinska istraživanja našla u konfliktu s arheološkim istraživanjima.¹⁰⁵ Pošto mumija ima sličnosti s onom faraona Tutankhamuna te dijele istu krvnu grupu, pretpostavlja se da je to mumija Smenkhkarea ili Tutankhamunovog brata ili polubrata.¹⁰⁶

U literaturi se također spominje grobnica WV25, kao originalna grobnica Ekhnatona, smještena u Tebi, no ona njezina gradnja je napuštena, vjerojatno kao posljedica njegovog preseljenja prijestolnice u Tell el-Amarnu. To nas dovodi do grobnice TA26 u Tell el-Amarni, koja sa svojom dekoracijom i pogrebnom opremom ukazuje na to da je ovo mjesto pokopa

¹⁰¹ Svetište sadrži ime kraljice Tiye. Svi prikazi i kartuše Ekhnatona izbrisani su iz ovog rastavljenog svetišta. REEVES & WILKINSON 1996: 118; DODSON 2009: 41.

¹⁰² Heka kao pastirski štap u obliku kuke i nehah kao trostruki bič, bili su znakovi kraljevske vlasti. TOMORAD 2016: 215.

¹⁰³ REEVES & WILKINSON 1996: 121.

¹⁰⁴ Cijeli popis u REEVES & WILKINSON 1996: 120.

¹⁰⁵ REDFORD 1984: 189; REEVES & WILKINSON 1996: 121; DAVID 2003: 34-35.

¹⁰⁶ DAVID 2003: 35. Više o toj temi u HAWASS 2010: 638-647.

Ekhnatona. Vjerojatno je bio pokopan u spomenutoj grobnici, a kasnije su tijelo i predmeti bili preneseni u KV55, a gdje se danas nalazi njegova mumija je nepoznanica.¹⁰⁷

3.1.3.8. Tutankhamun - KV62

Tutankhaten, odnosno Tutankhamun, bio je vlasnik jedine netaknute i očuvane kraljevske grobnice u Dolini kraljeva. Nakon otkrića njegove grobnice, svijet je po prvi put mogao vidjeti neizmjernu raskoš i bogatstvo egipatskog kraljevskog pogreba, a kada uzmemo u obzir da je on bio mlad faraon koji nije postigao mnogo u svom kraljevanju i da je pokopan u relativno maloj grobnici, možemo samo zamisliti kako je tek izgledao pogreb velikih faraona poput Tutmozisa I. Tutmozisa II. i drugih. Grobnicu je 1922. godine otkrio Howard Carter ispod temelja koliba radnika iz vremena Ramzesida.¹⁰⁸ Danas je ona najpoznatija grobnica u Dolini kraljeva, a uz piramide u Gizi i najpoznatija u cijelom Egiptu.

Arhitektura i dekoracija

Promatrajući temeljni plan i dimenzije grobnice može se zaključiti da je to nekraljevska grobnica, koja je ipak bila prilagođena za kraljevski pogreb. Nakon strmog ulaza i stepeništa slijedi samo jedan prolaz koji se spušta u predsoblje koje je dograđeno da ima još jednu prostoriju i na desno se nalazi pogrebna komora koja također ima produžnu sobu, odnosno riznicu. Sve u svemu, grobnica je malih dimenzija u odnosu na druge kraljevske grobnice. Krasi ju i nekoliko magičnih niša. Što se tiče dekoracije, vjerojatno zbog užurbanosti priprema za pogreb, ukrašena je samo pogrebna dvorana. Zidovi su u zlatnoj boji i svaki zid ima posebnu dekoraciju: na zapadnom zidu nalaze se majmuni iz prvog sata Amduata, na južnom zidu faraona prati Anubis i zajedno se pojavljuju ispred Hator, na sjevernom zidu se pojavljuju ispred Nut i prikazuje se njegov dolazak u podzemno kraljevstvo gdje ga dočekuju Hator, Anubis i Izida te na tom istom zidu Aj izvodi ceremoniju „otvaranja usta“¹⁰⁹ ispred mumije Tutankhamuna te tako potvrđuje svoje pravo na prijestolje, a na istočnom zidu se prikazuje prevoženje Tutankhamunove mumije do nekropole.¹¹⁰ Dva puta je

¹⁰⁷ DODSON 2009: 76; TOMORAD 2016: 98. Više o grobnici TA26 u REEVES & WILKINSON 1996: 118-119.

¹⁰⁸ EDWARDS 1976: 9; REEVES & WILKINSON 1996: 124; PRICE 2007: 124-128; DODSON 2009: 34.

¹⁰⁹ Smatralo se da će ovaj ritual vratiti mumiji sposobnost kretanja, govora i sposobnost da jede i pije, odnosno da će joj povratiti funkcije koje imaju živa bića. MARTIN 1945: 11; DAVID 2003: 162.

¹¹⁰ Likovi na sjevernom, istočnom i zapadnom zidu napravljeni su u stilu umjetnosti Amarne, a na južnom zidu napravljeni su tradicionalnim stilom. REEVES & WILKINSON 1996: 124-125; HARWOOD 2013: 39; WILKINSON & WEEKS 2016: 197.

dolazilo do pokušaja pljačkanja grobnice (i to ubrzo nakon pokopa) te je dva puta bila restaurirana i ponovno zapečaćena.¹¹¹

Godine 2015. egiptolog Nicholas Reeves iznio je teoriju o pogrebu kraljice Nefertiti, u kojoj između ostalog tvrdi da sjeverni i zapadni zid u pogrebnoj komori u KV62 možda sadrže upravo mumiju Tutankhamunove pomajke, spomenute kraljice Nefertiti.¹¹² Kada je Reeves proučavao detaljno skeniranje sjevernog i zapadnog zida iz 2009. godine, vjerovao je da je vidio tragove otvaranja tih istih zidova, koji su kasnije bili ponovno zazidani i ožbukani.¹¹³ Sa zagonetnim značajkama iz KV62 bavio se i egiptolog Gay Robins, koji je već 1984. godine pisao o proporcijama likova na zidovima pogrebne komore te kako nisu iste veličine i to bi moglo sugerirati da su ih oslikavala dvije skupine slikara, vjerojatno u dva različita vremena, za dva različita pogreba.¹¹⁴ Nadalje, Getty Institut je 2012. godine ustvrdio da je pozadina sjevernog zida originalno bila bijele boje te je naknadno obojana žutom bojom, da bude u skladu s ostala tri zida, pa se nagađalo je li bijela pozadina zapravo iz vremena prvog pogreba, a Mamdouh Eldamaty je učio da se na gornji dio sjevernog zida boja stavljala na goli kamen, a na donji dio na sloj žbuke.¹¹⁵ Tako su u studenom 2015. izvršena dva pregleda: u prvom, koristeći infracrvenu termografiju su uočene tantalizacijske temperaturne razlike na sjevernom zidu, a kasnije tog mjeseca, koristeći GPR radar, japanski radarski stručnjak Hirokatsu Watanabe tvrdio je da je vidio iza sjevernog i zapadnog zida komore kao i predmete od metala i organskih materijala.¹¹⁶ Zbog ozbiljne sumnje u rezultate ovih mjerenja, *National Geographic* je u ožujku 2016. izveo novo mjerenje čiji su rezultati zbunjujući jer nisu vidjeli nikakve šupljine u zidovima.¹¹⁷ Daljnja istraživanja i novo snimanje GPR radarom proveli su egipatsko-talijanski tim u veljači 2018. godine i u svibnju 2018. godine, Egipatsko vrhovno vijeće za antikvitete objavilo rezultate.¹¹⁸ Teorija koju je iznio

¹¹¹ EDWARDS 1976: 15; REEVES & WILKINSON 1996: 125; PRICE 2007: 98; BARD 2008: 232.

¹¹² REEVES 2015: 3-10.

¹¹³ Vrlo detaljno 3D skeniranje grobnice izvršila je tvrtka Factum Arte 2009. godine. Detaljnije na stanici: *FACTUM arte*, s.v. „Nicholas Reeves’s hypothesis: *Nefertiti: A possible discovery?*“

[<http://www.factum-arte.com/pag/724/>]

¹¹⁴ *National Geographic*, s.v. „Exclusive Photos: Search Resumes for Hidden Chambers In King Tut's Tomb“

[<https://news.nationalgeographic.com/2018/02/king-tut-tomb-hidden-chamber-scan-egypt/>]

¹¹⁵ *National Geographic*, s.v. „Exclusive Photos: Search Resumes for Hidden Chambers In King Tut's Tomb“

[<https://news.nationalgeographic.com/2018/02/king-tut-tomb-hidden-chamber-scan-egypt/>]

¹¹⁶ *FACTUM arte*, s.v. „Nicholas Reeves’s hypothesis: *Nefertiti: A possible discovery?*“

[<http://www.factum-arte.com/pag/724/>]

¹¹⁷ *National Geographic*, s.v. „Exclusive Photos: Search Resumes for Hidden Chambers In King Tut's Tomb“

[<https://news.nationalgeographic.com/2018/02/king-tut-tomb-hidden-chamber-scan-egypt/>]

¹¹⁸ *Egypt Independent*, s.v. „No hidden room in Tutankhamun burial chamber“

[<http://www.egyptindependent.com/no-hidden-room-in-tutankhamun-burial-chamber/>]

Reeves 2015. godine pada u vodu jer rezultati novog skeniranja GPR radarom nisu otkrili nikakve skrivene prostorije ni hodnike iza sjevernog i zapadnog zida.

Pogrebna oprema

U cijeloj grobnici je pronađeno više od pet tisuća raznih predmeta: dva drvena kipa kralja u pravoj veličini, zlatni tron iz perioda Amarne, kanope s kraljevom balzamiranom utrobom, razni namještaj i kipovi, košare i kutije, modeli brodova, razno oružje (lukovi, koplja, bodeži i sl.), razni odjevni predmeti (donje rublje, rukavice, sandale), set za brijanje, razni glazbeni instrumenti, setovi za pisanje, ploče za igre, posuđe od raznih materijala (fajansa, staklo, zlato...), hrana (razno meso, sjemenke, povrće, voće, začini), vino, razno cvijeće i mnogo drugih predmeta.¹¹⁹ Kraljeva mumija bila je smještena u nizu od četiri svetišta koja su bila čvrsto zatvorena, a ispod njih bio zlatno-žuti sarkofag od kvarcita s poklopcem od crvenog granita (obojan u žuto) u kojem su bila tri ugniježdjena lijesa, prva dva od drveta, a treći od čistog zlata.¹²⁰ Mumija je nosila masku od čistog zlata te je bila omotana s mnogo slojeva platna i prekrivena s više od stotinjak komada nakita, amuleta i raznih drugih ornamenata, najviše od zlata i bodež s oštricom od željeza.¹²¹ U grobnici su pronađena i dva mumificirana fetusa.¹²² Sav sadržaj grobnice prebačen je u Egipatski muzej u Kairu, a mumija Tutankhamuna je vraćena u KV62.

3.1.3.9. AJ - WV23

Aj je drugi faraon iz XVIII. dinastije čija se grobnica nalazi u zapadnom dijelu Doline kraljeva. Otkrio ju je Belzoni 1816. godine, no tek 1972. godine je detaljno istražena od strane Otta Schadena i uočio da je to grobnica namijenjena kraljevskom pogrebu.¹²³

Arhitektura i dekoracija

Nakon ulaza u grobnicu slijedi dva reda stepeništa i dva reda prolaza koji vodi do bunara (koji nema prostoriju u temeljima) i on vodi direktno u pogrebnu komoru koja kao

¹¹⁹ EDWARDS 1976: 32-173; REEVES & WILKINSON 1996: 127; BARD 2008: 232-234. Svi predmeti iz grobnice kao i njihov opis i fotografije dostupni su na: *The Griffith Institute*, s.v. „Tutankhamun, Anatomy of Excavation“ [<http://www.griffith.ox.ac.uk/gri/carter/>]

¹²⁰ Carteru je trebalo 8 mjeseci da sve pažljivo rastavi. PRICE 2007: 78-79; BARD 2008: 233; KUIPER 2011: 73.

¹²¹ Željezo je u to doba u Egiptu bila rijetkost. EDWARDS 1976: 29; BARD 2008: 233; KUIPER 2011: 73.

¹²² Pretpostavlja se da su fetusi rezultat pobačaja njegove žene Ankhesenamen. BARD 2008: 233.

¹²³ REEVES & WILKINSON 1996: 128; WEEKS 1999: 1017; WILKINSON & WEEKS 2016: 197.

Dodatak ima malu komoru za kanope. Što se tiče arhitektonskog dijela, grobnica pokazuje sličnosti s Ekhnatonovom grobnicom u Tell el-Amarni.¹²⁴ Ukrašena je jedino pogrebna komora i ukrasi su slični onima iz KV62, dakle, primjećuje se odsutnost *khekher*-friza i scene iz obje grobnice su vizualno jednake. Na istočnom zidu nacrtane su scene Aja i obilaska močvare koja podsjeća na scene Tutankhamuna kako lovi divlje ptice i kako se s kopljem u ruci vozi u čamcu.¹²⁵ Na zapadnom zidu, iznad komore za kanope, prikazana su četiri Horusova sina, što je logično jer oni štite kraljeve balzamirane unutarnje organe.¹²⁶ Nažalost, vjerojatno kao posljedica pljačke u antici, uništeni su prikazi i kartuše Aja na zidovima, sarkofagu i pogrebnoj opremi, jedino su prikazi kraljevskog *ka* ostali netaknuti.¹²⁷

Pogrebna oprema

Prilikom svojeg ulaska u grobnicu, Belzoni je pronašao oštećeni sarkofag od crvenog granita, a Schaden je pronašao poklopac i nakon restauracije su vraćeni u WV23.¹²⁸ Schaden je pronašao fragmente pogrebne opreme, tj. nekoliko drvenih kipića božanstava, rozete od bronce, posuđe iz kasnog Novog kraljevstva i rimskog doba te nepoznate ljudske ostatke.¹²⁹ Ajeva mumija nije pronađena. Neki predmeti s Ajevim imenom pronađeni su u KV58 te se pretpostavlja da su premješteni iz WV23 krajem Novog kraljevstva, a neki smatraju da je mumija ponovno sahranjena u blizini KV57, no to su samo nagađanja.¹³⁰

3.1.3.10. Horemheb - KV57

Grobnicu posljednjeg faraona XVIII. dinastije otkrio je i istražio 1908. godine Edward Ayrton u društvu Theodora M. Davisa i drugih.¹³¹

Arhitektura i dekoracija

Arhitektura ove grobnice se mijenja u odnosu na prošle kraljevske grobnice iz XVIII. dinastije u smislu da su hodnici duži, širi i viši te spada u tip 2 kraljevskih grobnica. Nakon

¹²⁴ REEVES & WILKINSON 1996: 128.

¹²⁵ To je jedina takva scena u grobnicama Novog kraljevstva. REEVES & WILKINSON 1996: 129; WILKINSON & WEEKS 2016: 197.

¹²⁶ Ovo je prvi slučaj prikazivanja Horusovih sinova na zidovima grobnice. REEVES & WILKINSON 1996: 129.

¹²⁷ REEVES & WILKINSON 1996: 129; DODSON 2009: 105; HARWOOD 2013: 45.

¹²⁸ REEVES & WILKINSON 1996: 129; HARWOOD 2013: 44-45.

¹²⁹ REEVES & WILKINSON 1996: 129; DODSON 2009: 156.

¹³⁰ REEVES & WILKINSON 1996: 129; HARWOOD 2013: 45.

¹³¹ WEIGALL 1913: 227; WEEKS 1999: 1017; REEVES & WILKINSON 1996: 130.

mnoštvo prolaza i stepeništa slijedi bunar, dvorana s dva stupa, pa prolaz i stepenice te predsoblje, pogrebna komora sa šest stupova te kripta i nekoliko skladišta. Ono što je novo i zanimljivo u ovoj grobnici je dekoracija: po prvi puta pogrebni tekstovi i scene nisu naslikana već uklesani. Iako vidljivo nedovršena, ona krasi bunar, predsoblje i pogrebnu komoru. U bunaru i predsoblju Horemheb stoji ispred Izide, Ozirisa, Horusa i drugih bogova te im prinosi darove; likovi se nalaze na plavo-sivoj pozadini, a boje kojima su obojeni su neobično bogate i šarene.¹³² U pogrebnoj komori se umjesto scena iz Amduata sada po prvi puta nalaze scene iz *Knjige vrata*.¹³³

Pogrebna oprema

U pogrebnoj komori pronađen je ružičasti granitni sarkofag ukrašen prikazima Izide i Neftide te je sadržao lubanju i nekoliko kostiju, koji su također pronađeni u bočnim sobama i predsoblju, pa se pretpostavlja da su u grobnici, osim Horemheba, bili pokopani i neki članovi njegove obitelji.¹³⁴ Zbog pljačke grobnice, ukradeno je sve od bilo kakve vrijednosti, tako da su u grobnici ostale drvene figurice kralja i božanstava, škrinja za kanope od alabastera, kipovi čuvara u prirodnoj veličini, modeli brodova, klin sa vladarskim imenom Horemheba, stolice, perle od fajanse, naslonjači s glavom nilskog konja, lava, krave i drugo.¹³⁵ Horemhebova mumija nikad nije pronađena. Zbog grafita koji su prisutni na ulazu u grobnicu, neki smatraju da ljudski ostaci u grobnici pripadaju Horemhebu, Aju i još dvjema kraljevskim osobama.¹³⁶

FARAON	LOKALITET	GROBNICA	MUMIJA
Amozis	Dra Abu el-Naga	nije otkrivena	DB320
Amenhotep I.	nepoznat	nije otkrivena	DB320
Tutmozis I.	Dolina kraljeva	KV20, KV38	DB320
Tutmozis II.	Deir el-Bahri?	nije otkrivena	DB320

¹³² Nekada su faraoni stajali ispred božice Nut, no nju sada zamjenjuje Izida. Također, umjetnik zadužen za ukrašavanje ove grobnice bio je vrlo vješt jer je uspio da likovi izgledaju dinamično i da se njihovo stajalište, geste i odjeća razlikuju. WEIGALL 1913: 230; REEVES & WILKINSON 1996: 132; DODSON 2009: 85.

¹³³ REEVES & WILKINSON 1996: 132; BARD 2008: 245; WILKINSON & WEEKS 2016: 167. *Knjiga vrata* je vrsta pogrebnog teksta. WILKINSON 2003: 82-83.

¹³⁴ WEIGALL 1913: 231-233; REEVES & WILKINSON 1996: 133.

¹³⁵ Neki dijelovi pogrebne opreme prodavani su na tržištu za antikvitete poslije otkrića grobnice. REEVES & WILKINSON 1996: 133. Popis svih fragmenata u DARESSY 1912.

¹³⁶ REEVES & WILKINSON 1996: 204.

Tutmozis III.	Dolina kraljeva	KV34	DB320
Hatšepsut	Dolina kraljeva	KV20?	DB320
Amenhotep II.	Dolina kraljeva	KV35	KV35
Tutmozis IV.	Dolina kraljeva	KV43	KV35
Amenhotep III.	Zapadna dolina	WV22	KV35
Amenhotep IV. Ekhnaton	Tell el-Amarna/ Dolina kraljeva	TA26? KV55?	nije otkrivena
Neferneferuaten Smenkhkara	nepoznat	nije otkrivena	nije otkrivena
Tutankhamun	Dolina kraljeva	KV62	KV62
Aj	Zapadna dolina	WV23	nije otkrivena
Horemheb	Dolina kraljeva	KV57	nije otkrivena

Tablica 1. Grobnice vladara XVIII. dinastije

3.1.4. Dolina kraljica

Dolina kraljica (arapski *Biban el-Harim* – hrv. *Vrata žena; Biban el-Melekat/Wadi el-Melekat* – hrv. *Vrata/Dolina kraljica*, staroegipatski *Ta Set Neferu* – hrv. *Mjesto kraljevske djece*)¹³⁷ je kraljevska nekropola smještena na zapadnoj obali Nila u blizini Doline kraljeva (u uvali koja ima oblik slova Y) i ona je mjesto ukopa žena i djece faraona iz Novog kraljevstva. Status kraljevskih žena počeo se sve više isticati početkom XVIII. dinastije, pa je bilo prikladno da one dobiju vlastitu nekropolu. Čak su i neki dužnosnici iz Novog kraljevstva dobili čast da budu pokopani u ovoj dolini. Kao i Dolina kraljeva, Dolina kraljica izabrana je kao mjesto ukopa zbog izoliranosti područja i pokušaja da se spriječi pljačkanje grobnica. Unatoč tome, grobnice su svejedno bile opljačkane krajem Novog kraljevstva i dosta njih bilo je prenamijenjeno tijekom Treće međurazdoblja i rimskog doba.¹³⁸ Osim glavne doline, njoj se pribrajaju i tzv. pomoćne doline: Dolina užeta, Dolina jama i Dolina princa Amozisa. U cijeloj dolini nalazi se preko devedeset grobnica i to uključuje i one nedovršene i nadaleko

¹³⁷ THOMAS 1966: 208; LEBLANC 1999: 1020; BUNSON 2002: 424. U Abbott papirusu se Dolina kraljica opisuje kao: „Velike grobnice kraljevske djece, kraljevskih žena i kraljevskih majki (...)“ PEET 1930: 39.

¹³⁸ O pljačkanju grobnica govore i Abbott papirus, Meyer papirus i Ambras papirus. Također, grobnice QV15, QV16, QV34 i QV39 sadržale su više od 100 rimskih mumija, dok su neke sadržavale ostatke mumificiranih životinja. LEBLANC 1993: 25; LEBLANC 1999: 1021-1022; BARD 2008: 250.

najpoznatija je ona kraljice Nefertari, žene faraona Ramzesa II. iz XIX. dinastije. Ja ću se u ovom radu koncentrirati samo na grobnice XVIII. dinastije.

Sama Dolina kraljica sadrži pedeset i sedam grobnica iz XVIII. dinastije, a kada im dodamo još dvadeset grobnica iz pomoćnih dolina, dobivamo brojku od ukupno sedamdeset i sedam grobnica, što bi značilo da u cijeloj Dolini kraljica ima najviše grobnica iz XVIII. dinastije, iako zapravo prva izgrađena grobnica, QV47, pripada kćeri faraona Taa II. Senkenenra iz kasne XVII. dinastije, princezi Amozis.¹³⁹ Grobnice u cijeloj dolini izgrađene su tijekom vladavine faraona Tutmozisa I., Tutmozisa II, Hatšepsut, Tutmozisa III., Amenhotepa II., Amenhotepa III., pa čak i Ekhnatona.¹⁴⁰ Nekropole su tijekom 19. stoljeća posjetili mnogi poznati putopisci i istraživači tog doba, no prvo pravo iskopavanje započelo je 1903. godine (do tada se znalo samo za petnaest grobnica) i trajalo do 1905. godine na čelu sa poznatim egiptolozima Ernestom Schiaparelijem i Francescom Ballerinijem.¹⁴¹ Godine 1984. istraživanja nastavljaju egipatsko-francuski tim.¹⁴² Od sedamdeset i sedam grobnica iz XVIII. dinastije, poznati su vlasnici i vlasnice samo njih deset, vlasnici ostalih grobnica su neidentificirani. Uz princeze Merytre I. i Urmerutes (QV17), Hatneferet (QV72), Merytre II. (QV76) i neidentificiranu princezu iz QV8, tu su i prinčevi Hori (QV8), Baki (QV72), Minemhat i Amenhotep (QV82) kami Amozis (QV88) te članovi elite Imenousekhet (QV8), Nebiri (QV30), Imhotep (QV46) i Nehesy (QV70) te Heka (QV81) čiji društveni status nije poznat.¹⁴³

Arhitektura i dekoracija

Za razliku od kraljevskih grobnica u Dolini kraljeva, grobnice XVIII. dinastije u Dolini kraljica ne izgledaju nimalo kraljevski. Plan grobnica je veoma jednostavan: okomito okno urezano je u stijenu te vodi do najčešće jedne, a nekad i do više pogrebnih komora. Grobnica s jednom pogrebnom komorom bila je rezervirana za jednu ili dvije osobe, dok je

¹³⁹ U Dolini užeta nalaze se tri grobnice (QV92, QV93 i QV97), u Dolini jama petnaest (A-L, QV89, QV90 i QV91) i u Dolini princa Amozisa dvije (QV88 i QV98). Također, pošto se ne zna datum smrti princeze Amozis, moguće je da je umrla tijekom XVIII. dinastije i da je tada njezina grobnica bila dovršena. DEMAS & AGNEW 2012: 20-22, 25.

¹⁴⁰ LEBLANC 1999: 1020; DEMAS & AGNEW 2012: 25.

¹⁴¹ Nekropolu je prvi posjetio Jean-Jacques Rifaud, a slijedili su ga Robert Hay, John Gardner Wilkinson, Jean-Francois Champollion (koji je i uveo oznaku QV), Karl Richard Lepsius i Heinrich Brugsch i drugi. LEBLANC 1999: 1020; REDFORD 2001: 476; BARD 2008: 250. Sva istraživanja i intervencije na području nekropole od 1800-ih do 2010. godine nalaze se u: DEMAS & AGNEW 2012: 84-85.

¹⁴² LEBLANC 1999: 1020; BARD 2008: 250.

¹⁴³ DEMAS & AGNEW 2012: 26; DEMAS & AGNEW 2016: 26-30

grobnica s nekoliko komora najčešće bila rezervirana za jednu obitelj.¹⁴⁴ Grobnice XVIII. dinastije u kojima je pokopano ili je bio predviđeni pokop više osoba u ovom slučaju su QV17 (princeze Merytre I. i Urmerutes), QV69 (vlasnik nepoznat), QV78 (vlasnik nepoznat) i QV82 (prinčevi Minemhat i Amenhotep).¹⁴⁵ Dvije grobnice, QV11 i QV65, bile su izgrađene na način da im se pristupa rampama ili stepenicama i time se razlikuju od ostalih sedamdesetak.¹⁴⁶ Zidovi ovih grobnica nisu ukrašeni; nema nikakvih ukrasa ni natpisa kao u kasnijim grobnicama u Dolini kraljica ili pak u grobnicama u Dolini kraljeva.

Pogrebna oprema

Pošto grobnice nemaju dekoraciju, ali i kao posljedica pljačkanja istih, vlasnik grobnice mogao se odrediti samo prema nalazima (keramika, kanope, papirus, laneni povoji itd.) koji su ostali u grobnici. Grobnica nadzornika kraljevskih staja, Nebirija, QV30, sadržavala je fragmente dviju mumija, kao i predmete od fajanse, vaze od gline i kanopu s njegovim imenom.¹⁴⁷ Grobnica vezira Imhotepa, QV46, također je identificirana kao njegova zbog kanope koju krasí njegovo ime, a sadržavala je i mumificirane patke, razne kutije i košare te plaketu od alabastera.¹⁴⁸ U QV88, grobnici princa Amozisa pronađeno je nešto pogrebnih dobara koji uključuju fragmente povoja za mumije, posude od alabastera i stakla, fragmente kanopa i šaubtija (koji sadrže njegovo ime te ime njegovih roditelja) kao i mumificirani fetus u drvenoj kutiji.¹⁴⁹ Grobnica princa Horija i Imenousekheta, QV8, sadržavala je fragmente šest mumija, kao i šest lubanji te kosti najmanje trinaest odraslih i sedamnaestero djece; identificirani su prema lanenim povojima koje su krasili natpisi.¹⁵⁰ U QV17 (princeze Merytre I. i Urmerutes) pronađeni su fragmenti ljudskih i životinjskih kostiju, fragmenti kanope, dijelovi mumije itd., kao i u grobnici QV82 (Minemhat i Amenhotep), uz dodatak vaze s natpisom iz vremena Tutmozida i ime princa Minemhata.¹⁵¹ QV72 (Hatneferet i Baki) sadržavala je fragmente kostiju, kao i QV76 (Merytre II), uz dodatak tri lubanje i fragmenti sarkofaga i drugi stvari iz kasnijih perioda.¹⁵² U grobnici Heke (QV81) pronađeni su

¹⁴⁴ U XIX. i XX. dinastiji plan se promijenio i dodavalo se više prostorija, tako da su se uz pogrebnu komoru u grobnici nalazile i dvorane, bočne sobe i druge prostorije. LEBLANC 1993: 22.

¹⁴⁵ DEMAS & AGNEW 2012: 25.

¹⁴⁶ DEMAS & AGNEW 2016: 11.

¹⁴⁷ Jedna mumija je ona Nebirija, za drugu mumiju se pretpostavlja da je pripadala njegovom slugi. PORTER & MOSS 1964: 749; DEMAS & AGNEW 2012: 27.

¹⁴⁸ PORTER & MOSS 1964: 755; DEMAS & AGNEW 2012: 28.

¹⁴⁹ DEMAS & AGNEW 2012: 29.

¹⁵⁰ DEMAS & AGNEW 2016: 40.

¹⁵¹ DEMAS & AGNEW 2016: 54, 118.

¹⁵² DEMAS & AGNEW 2016: 108-109.

fragменти keramike drva i životinjskih kostiju, a što se tiče grobnice QV70 (Nehesy), nejasno je koji je arheološki materijal otkriven tijekom njezinog istraživanja i čišćenja.¹⁵³ Što se tiče drugih nalaza iz XVIII. dinastije, u raznim grobnicama pronađeni su prinosi hrane, posuđe s geometrijskim dizajnom i/ili životinjskim ukrasima, šauabtiji i drugo, a u anonimnoj grobnici QV22 pronađena je posuda s kartušom Amenhotepa III.¹⁵⁴

IME	DATACIJA	GROBNICA
Princ Hori, anonimna princeza i Imenousekhet	XVIII. dinastija	QV8
Princeza Merytra (I) i Urmerutes	XVIII. dinastija	QV17
Nebiri, nadzornik kraljevskih staja	vladavina Tutmozisa III.	QV30
Imhotep, vezir, guverner grada i sudac	vladavina Tutmozisa I.	QV46
Nehesy	XVIII. dinastija	QV70
Princ Baki i princeza Hatneferet	XVIII. dinastija	QV72
Princeza Merytra (II)	XVIII. dinastija	QV76
Heka	XVIII. dinastija	QV81
Princ Minemhat i princ Amenhotep	XVIII. dinastija	QV82
Princ Amozis	XVIII. dinastija	QV88

Tablica 2. Grobnice kraljevskih žena, djece i članova elite iz XVIII. dinastije

¹⁵³ DEMAS & AGNEW 2016: 106, 116.

¹⁵⁴ LEBLANC 1993: 25.

3.2. Nekropole viših slojeva društva

3.2.1. Dra Abu el-Naga

Dra Abu el-Naga već je spomenuta kao moguće mjesto ukopa faraona osnivača XVIII. dinastije, Amozisa. Početkom spomenute dinastije, ova nekropola bila je posljednje počivalište viših slojeva društva. Grobnice, također izgrađene u stijeni, imale su jednostavan plan koji se sastojao od kapelice i jedne prostorije, dakle, grobnice su bile vrlo skromne, iako se radilo o grobnica viših slojeva društva. Dra Abu el-Naga kao nekropola gubi svoju ulogu i važnost tijekom perioda Hatšepsut i postepeno do kraja XVIII. dinastije, iako su neki službenici tu pokopani nakon perioda Amarne.¹⁵⁵ Istraživanjima u Dra Abu el-Nagi danas se najviše bavi njemački arheolog Daniel Polz.¹⁵⁶ Kao reprezentativni uzorak grobnica, prikazat ću grobnice TT15 i TT255. Također, u Dra Abu el-Nagi se nalazi tridesetak grobnica koje potječu iz XVIII. dinastije, dok će u tablici iz estetskih razloga biti navedeno njih nekoliko, mahom raznih službenika, nadglednika, pisara, obrtnika i drugih pripadnika višeg sloja društva.

3.2.1.1. Tetiky - TT15

Vlasnik grobnice TT15 je Tetiky, kraljev sin i gradonačelnik južnog grada, čiju su grobnicu otkrili lord Carnarvon i Carter početkom 20. stoljeća.¹⁵⁷ Kao i većina grobnica elite na ovom području, grobnica TT15 sastoji se od trapezoidnog dvorišta koje je okruženo zidom od cigle i u sredini tog dvorišta se nalazi okno i građevina od cigle, smještena zapadno od okna koja je predstavljala kapelicu (najčešće je bila posvećena nekom kultu).¹⁵⁸ Grobnica je ukrašena prikazima preminuloga te njegove žene i obitelji, pogrebne procesije, ali i scene svakodnevnog života, ali najzanimljiviji prikaz je onaj kraljice Amozis-Nefertari koja prinosi darove božici Hathor.¹⁵⁹ Kao zanimljivost, 2009. godine, muzej Louvre vratio je pet

¹⁵⁵ KAMPP-SEYFRIED 1999a: 981.

¹⁵⁶ Za više informacija o iskopavanjima u Dra Abu el-Nagi pogledati u: POLZ 1995: 6-8, *Deutsche Archäologische Institut*, s.v. „Dra' Abu el-Naga/Western Thebes“ [https://web.archive.org/web/20080127163352/http://www.dainst.org/index_55_en.html]

¹⁵⁷ PORTER & MOSS 1970: 26-27; KAMPP-SEYFRIED 1999a: 981-982; BUNSON 2002: 402.

¹⁵⁸ PORTER & MOSS 1970: 26-27; KAMPP-SEYFRIED 1999a: 981.

¹⁵⁹ PORTER & MOSS 1970: 26-27.

fragmenata zidne dekoracije iz spomenute grobnice, kao dio projekta da se artefakti iz Egipta koji se nalaze po svjetskim muzejima vrata nazad u Egipat.¹⁶⁰

3.2.1.2. Roy - TT255

Kraljevski pisar i nadzornik imanja Horemheba i Amona, Roy, djelovao je u razdoblju od Tutankhamuna do Horemheba i za njegovu grobnicu znalo se već 1822. godine.¹⁶¹ Iako se grobnica sastoji samo od jedne male komore s nišom i pogrebnim oknom (gdje se nalazi pogrebna komora), grobnica je bogato ukrašena. Na kraju grobnice, u niši, nalazi se nedovršena pogrebna stela koju krase molitva bogu sunca Ra.¹⁶² Zidovi komore uz prikaze pokojnika i njegove ožalošćene obitelji, prikazuju pogrebnu procesiju, štovanje Atuma i drugih bogova, ulomke iz *Knjige vrata* i Himna Ra, Royev svakodnevni život i razne prinose, kao i faraona Horemheba i njegovu ženu Mutnedjmet te faraona Amenhotepa I. i kraljicu Amosis-Nefertari i drugo.¹⁶³ Stop je ukrašen žutim i bijelim izmjeničnim kvadratima koji su ukrašeni malim cvjetovima te plavim hijeroglifima i imenom i titulom Roya te molitvu Ra.¹⁶⁴ Ova grobnica je važna jer daje opći pregled stila gradnje grobnica i stanja religije među višim slojevima društva u XVIII. dinastiji. Uz to, grobnica je jedna od najljepših i najbolje očuvanih u Dra Abu el-Nagi.

IME	DATACIJA	GROBNICA
Djehuty, nadglednik riznice	vladavina Hatšepsut - Tutmozisa III.	TT11
Tetiky, kraljev sin, gradonačelnik južnog grada	vladavina Amozisa	TT15
Nebamun, pisar i liječnik kralja	vladavina Amenhotepa II.	TT17
Kefia/Neferronpet, kipar	XVIII. dinastija	TT140

¹⁶⁰ *BBC News*, s.v. „France's Louvre museum returns five frescoes to Egypt“ [<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8412762.stml>]

¹⁶¹ PORTER & MOSS 1970: 339; KAMPP-SEYFRIED 1999a: 982.

¹⁶² PORTER & MOSS 1970: 340.

¹⁶³ BAUD & DRIOTON 1928: 9-26; PORTER & MOSS 1970: 339-340.

¹⁶⁴ BAUD & DRIOTON 1928: 9, 27.

Samut, nadzornik radova Amun-Ra u Karnaku	vladavina Tutmozisa III. – Amenhotepa II.	TT142
Nebamon, vođa strijelaca	XVIII. dinastija	TT145
Antef, veliki glasnik kralja	vladavina Hatšepsut - Tutmozisa III.	TT155
Kenamon, gradonačelnik Tebe, nadglednik žitnice Amuna	vladavina Amenhotepa III.	TT162
Intef, pisar zapovjednika	Tutmozis III.	TT164
Senena, glavni zlatar Amuna	vladavina Amenhotepa III.	TT169
Roy, gradonačelnik	vladavina Tutmozisa III.	TT234
User, pisar, mjerac Amuna, nadglednik polja Amuna	vladavina Tutmozis III.	TT260
Roy, kraljevski pisar i nadzornik imanja Horemheba i Amuna	vladavina Tutankhamuna - Horemheba	TT255

Tablica 3. Grobnice nekoliko pripadnika višeg sloja društva iz XVIII. dinastije u nekropoli Dra Abu el-Naga

3.2.2. Sheikh Abd el-Qurna

Sheikh Abd el-Qurna je privatna nekropola koja je smještena u središtu tebanske nekropole, dakle, nalazi se u podnožju zapadnog dijela tebanskih planina. Ime je dobila po malom svetištu lokalnog sveca koje se nalazi na vrhu brda.¹⁶⁵ Tu se nalazi oko sto pedeset ukrašenih grobnica, od kojih najstarije datiraju u XI. dinastiju, a najnovije su iz XXVI. dinastije, s time da ih više od polovice potječe iz XVIII. dinastije.¹⁶⁶ U vrijeme Novog kraljevstva, kao groblje je bila korištena samo istočna polovica brda; tu su grobnice gradili svi najveći veziri, gradonačelnici, rizničari, nadglednici, visoki svećenici boga Amuna, službenici u vojci i drugi te se može zaključiti da se tu nalaze neke od najpoznatijih privatnih grobnica u

¹⁶⁵ KAMPP-SEYFRIED 1999b: 1006.

¹⁶⁶ Dakle, tu se nalaze grobnice iz XI., XII., XVIII., XIX., XX. i XXVI. dinastije i nažalost, veliki dio tih grobnica nije precizno i detaljno istražen. KAMPP-SEYFRIED 1999b: 1006; POLZ 2001: 109-110.

zapadnoj Tebi.¹⁶⁷ Sheikh Abd el-Qurna je podijeljena na dva dijela: gornji dio u kojem su grobnice bile građene do kraja vladavine Amenhotepa II. i donji dio gdje većina grobnica potječe iz doba vladavine Tutmozisa IV. i Amenhotepa III.¹⁶⁸

U Sheikh Abd el-Qurni nalaze se grobnice u stijeni u preokrenutom obliku slova T te se smatraju tipom grobnica uobičajenim za pripadnike viših slojeva društva u Novom kraljevstvu, naročito u XVIII. dinastiji. Nakon ulaza, slijedila bi pravokutna dvorana i dugačak hodnik (kao primjer uzeti ću grobnicu Rekhmira, TT100).¹⁶⁹ Sa vladavinom Amenhotepa III, pojavio se i novi prošireni tip grobnica koji podsjeća na pogrebne hramove, zato jer sadrže utonula dvorišta i velike unutarnje dvorane sa stupovima, no one se većinom nalaze u donjim dijelovima Qurne.¹⁷⁰ One se sastoje od otvorenog dvorišta nakon kojeg bi slijedila pravokutna dvorana, dugačak hodnik i unutarnja komora u kojoj bi se nalazio sarkofag i/ili svetište (kao primjer uzeti ću grobnicu Ramosea, TT55). Mnogo grobnica bilo je preoblikovano, preuređeno i ponovno upotrijebljeno i ono po čemu se te grobnice najviše ističu je po ukrasima i natpisima koji nam pomažu da bolje razumijemo život viših slojeva u XVIII. dinastiji.¹⁷¹ Neke grobnice (opet, za primjer ću uzeti ću grobnicu Ramosea, TT55) odlično prikazuju drastičnu promjenu stila u dekoraciji koja se dogodila kada je Amenhotep IV. uzeo ime Ekhnaton i započeo vjersku reformu u tzv. periodu Amarne. Zbog velikog broja pokopanih u spomenutoj nekropoli i (zbog estetskih razloga) u tablici se nalaze samo najpoznatiji pripadnici elite iz XVIII. dinastije koji su tu pokopani.¹⁷²

¹⁶⁷ KAMPP-SEYFRIED 1999b: 1006; POLZ 2001: 110.

¹⁶⁸ KAMPP-SEYFRIED 1999b: 1006. Georg Steindorff i Walther Wolf su spomenuli, a Wolfgang Helck je i potvrdio, da postoji veza između položaja grobnice, društvenog statusa vlasnika i orijentacije grobnice prema pogrebnim hramovima koji se nalaze u blizini, pošto su grobnice slijedile geografski red kraljevskih pogrebnih građevina od sjevera prema jugu. KAMPP-SEYFRIED 1999b: 1006.

¹⁶⁹ Ova shema mogla je biti proširena izgradnjom dodatnih hodnika i/ili soba te kapelica kulta prema individualnim potrebama i ukusu vlasnika grobnice, njegovom društvenom statusu i financijskim sredstvima. KAMPP-SEYFRIED 1999c: 989.

¹⁷⁰ Takve grobnice trebaju mnogo prostora za izgradnju, ali i dobru kvalitetu stijene koje se ne može naći u gornjim dijelovima brda. KAMPP-SEYFRIED 1999c: 989, 1007; DODSON 2014: 49.

¹⁷¹ Ukrasi nam prikazuju svakodnevni život i vjerske ceremonije, a natpisi teološke koncepcije, administraciju, obiteljske odnose i drugo. POLZ 2001: 110.

¹⁷² Popis svih članova elite u pokopanih u Sheikh Abd el-Qurni: PORTER & MOSS 1970.

3.2.2.1. Rekhmire - TT100

Rekhmire je bio vizir koji je služio Tutmozis III. i Amenhotepu II. te je navodno sam Tutmozis III. za njega izjavio: „*Nije postojalo ništa što on nije znao.*“¹⁷³ Njegova grobnica, TT100, nikad nije bila korištena, pogrebna komora je nedovršena i zidovi nisu ukrašeni, tako da je on zasigurno bio sahranjen negdje drugdje. Ova grobnica ima jednostavan dizajn u obliku slova T. Iskopana je u padini brda te nakon ulaza slijedi dvorana i dugačak hodnik. Grobnicu je prvi put zamijetio francuski istraživač Frederic Cailliaud negdje između 1819. i 1822. godine, a zatim su je posjećivali i o njoj i njezinim ukrasima radili zabilješke mnogi poznati istraživači, egiptolozi, putopisci.¹⁷⁴ Grobnica je jako zanimljiva jer je bogato ukrašena prikazima svakodnevnog života i društvenim i religijskim aktivnostima i poslovima koji su se odvijali tijekom vladavine Tutmozisa III. i Amenhotepa II. Ulaz je ukrašen uobičajenim tekstovima i molitvama i on nas dovodi do dijagonalne dvorane čiji su zidovi ukrašenim veoma zanimljivim prikazima. Zid dvorane lijevo od ulaza prikazuje Rekhmira u sudskoj dvorani kako pregledava porez iz Gornjeg Egipta (stoka, žitarice, zlato itd.) i tu se nalazi tekst koji nam daje detalje njegove službe.¹⁷⁵ Zid nasuprot ulaza na južnoj strani prikazuje također porez, no ovaj porez iliti tribut je donesen iz raznih stranih država i sastoji se od ranih mirisa, zlata, slonovače, životinja (majmuni, žirafe, leopardi, stoka, konji, medvjedi itd.), raznog dragog kamena, keramike, ali i ljudi, koji su vjerojatno bili zatočeni.¹⁷⁶ Zid s desne strane ulaza također prikazuje prikupljanje poreza (ovaj put iz Donjeg Egipta) te kako Rekhmire nadzire rad obrtnika uz razne prikaze poljoprivrednih djelatnosti (stoka, usjev, oranje, sjetva, berba).¹⁷⁷ Kratki zid na desnoj strani dvorane prikazuje njegovu obitelj, a zid nasuprot ulazu s desne strane prikazuje pokojnika kako pregledava razne životinje te se prikazuje proizvodnja vina, pripreme ribe i peradi, lov i ribolov i drugo.¹⁷⁸ Prikazi u dugačkom hodniku su bolje sačuvani pa se tako prikazuje Rekhmire kako nadzire pohranu i raspodjelu prinosa za Amunov hram (i druge poslove koji se tiču hrama) te se prikazuju razni obrtnici (kožari, tesari, proizvođači cigle i dr.).¹⁷⁹ Zadnje scene na lijevom i desnom prikazuju njegovu pogrebnu procesiju i pogrebnu gozbu i rituale uz prikaz njegove obitelji, gostiju, glazbenika i

¹⁷³ BUNSON 2002: 342.

¹⁷⁴ Neki od njih su John Gardner Wilkinson, Jean-Francois Champollion, Ippolito Rosellini, G. A. Hoskins, Karl Richard Lepsius i mnogi drugi. NEWBERRY 1900: 12-13.

¹⁷⁵ NEWBERRY 1900: 22-26; PORTER & MOSS 1970: 206.

¹⁷⁶ NEWBERRY 1900: 35; PORTER & MOSS 1970: 207.

¹⁷⁷ PORTER & MOSS 1970: 209.

¹⁷⁸ NEWBERRY 1900: 34; PORTER & MOSS 1970: 210.

¹⁷⁹ NEWBERRY 1900: 36-37; PORTER & MOSS 1970: 211.

drugih te njega pred Ozirisom, odnosno kako putuje u barci.¹⁸⁰ U grobnici je pronađena pogrebna stela od kvarcita i danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.¹⁸¹ Ukratko, prikazi iz grobnice nam mnogo govore o životu u Egiptu tijekom XVIII. dinastije.

3.2.2.2. Ramose - TT55

Grobnica vizira i guvernera Tebe, Ramosea, koja je izgrađena tijekom vladavine Amenhotepa III. i Amenhotepa IV. Ekhnatona, poznata je od 19. stoljeća te je sustavno iskopavana kroz 20. stoljeće i naposljetku restaurirana.¹⁸² Grobnica je napravljena u obliku slova T, dakle, stubište sa središnjom rampom vodi do velikog prednjeg dvorišta (oni su izvan grobnice doduše) te kratko stubište vodi do velike dvorane koja sadrži, tj. originalno je sadržavala trideset i dva stupa. Iz ove velike dvorane kratak prolaz vodi u dvoranu sa osam stupova koja pak vodi do kapelice koja sadrži tri niše (one često sadrže magične cigle ili neke figurice). Desno od dvorane sa osam stupova nalazi se podzemna pogrebna komora. Najzanimljiviji segment ove grobnice je upravo dekoracija, jer uz visoku kvalitetu i preciznost, dekoracija je napravljena u dva stila: jedan je tradicionalan, a drugi je novi stil iz tzv. perioda Amarne. Može se reći da ova grobnica sadrži najbolje primjere tzv. niskog reljefa u XVIII. dinastiji, a možda i u Novom kraljevstvu.¹⁸³ Velika dvorana je jedina ukrašena, iako su neki dijelovi scena na zidova nedovršeni, a neki reljefi nisu obojani. Na istočnom zidu nalaze se reljefi koje neki smatraju najljepšim primjerom drevne umjetnosti. Reljef prikazuje Ramosea, njegovu suprugu i obitelj (roditelj, brat zajedno sa svojom ženom), zatim kako prinose razne poklone bogovima, naročito Ozirisu, ispisani su razni tekstovi i slično.¹⁸⁴ Južni zid najviše prikazuje pogrebnu povorku (opis procesije, opis ožalošćenih itd.) i razne molitve.¹⁸⁵ Zapadni zid je također jako zanimljiv jer prikazuje Ekhnatona (kada se još označavao kao Amenhotep IV.) u društvu božice Maat, a ispod prijestolja na kojem sjedi pojavljuju se imena raznih naroda (koje su očito Egipćani pokorili) te razni tekstovi.¹⁸⁶

¹⁸⁰ PORTER & MOSS 1970: 212-214.

¹⁸¹ DORMAN 2001: 132.

¹⁸² Na njenom iskopavanju radili su Villiers Stuart, Gaston Maspero, A. E. Weigall, Robert Mond i drugi. Restaurirana je 1924. godine od strane Roberta Monda i Muzeja umjetnosti Metropolitana. DAVIES 1941: 6.

¹⁸³ Niski reljefi su demonstrirali visoku kvalitetu elitne umjetnosti tijekom Novog kraljevstva. Također, i kao što sam već i spomenula, u ovoj grobnici se vidi tranzicija u dekoraciji iz klasičnog visokog stila sredine XVIII. dinastije do stila Amarne. BARD 2008: 253-254.

¹⁸⁴ DAVIES 1941: 13-20; PORTER & MOSS 1970: 107-109.

¹⁸⁵ DAVIES 1941: 21-26.

¹⁸⁶ DAVIES 1941: 27-29; PORTER & MOSS 1970: 110.

Nadalje se prikazuje Ekhnaton i Nefertiti, odnosno Ramose pred njima te ga nagrađuju, uz prikaze sunčevog diska, kartuše Atena i slično.¹⁸⁷ Uočava se stil umjetnosti Amarne, iako je lice kraljevskog para gotovo uništeno (Nefertiti ima dugačku bradu, Ekhnaton ima izduženi vrat i slično). Sjeverni zid nije ukrašen. Također, njegovi ostaci nikad nisu pronađeni.¹⁸⁸ Ova grobnica je savršeni primjer evolucije iz starog modela T grobnica u novi, impresivniji i raskošniji model, koji je izgledom podsjećao na hramove u stijeni s dvoranama sa stupovima.

IME	DATACIJA	GROBNICA
User, pisar i nadzornik Tutmozisa I.	vladavina Tutmozisa I.	TT21
Neferhotep, božanski otac Amun-Ra	vladavina Horemheba	TT50
Nakht, pisar, astronom Amuna	vladavina Tutmozisa IV.	TT52
Ramose, guverner Tebe, vizir	vladavina Amenhotep III. - Ekhnatona	TT55
Useramen, zvani User, guverner Tebe, vizir	vladavina Tutmozisa III.	TT61
Senenmut, glavni nadzornik i nadzornik Amuna	vladavina Hatšepsut	TT71
Re, prvi prorok Amuna	vladavina Amenhotepa II.	TT72
Ineni, arhitekt Tutmozisa I.	vladavina Amenhotepa I. - Tutmozisa III.	TT81
Amethu zvani Amozis, vizir	vladavina Tutmozisa III.	TT83
Amenemheb, poručnik, zapovjednik vojnika	vladavina Tutmozisa III. - Amenhotepa II.	TT85
Sennefer, gradonačelnik Tebe	vladavina Amenhotepa II.	TT96
Rekhmire, guverner grada i vizir	vladavina Tutmozisa III. - Amenhotepa II.	TT100

¹⁸⁷ DAVIES 1941: 30-25; PORTER & MOSS 1970: 110.

¹⁸⁸ BUNSON 2002: 339.

Useramen, zvan User, guverner Tebe, vizir	vladavina Tutmozisa III.	TT131

Tablica 4. Grobnice nekoliko pripadnika višeg sloja društva iz XVIII. dinastije u nekropoli Sheikh Abd el-Qurna

3.2.3. Qurnet Murai

Qurnet Murai je nekropola koja se nalazi sjeverno od Sheikh Abd el-Qurna, iza pogrebnog hrama Ramzesa II. (Ramezej) i pogrebnog hrama Amenhotepa III. i Memnonovih kolosa. To je ujedno i nekropola koja je najmanje istražena i dokumentirana, dakle, o njoj nema mnogo podataka. Okupacija ove nekropole započela je tijekom XI. dinastije, a danas postoji samo osamnaest numeriranih grobnica i to iz XVIII., XIX. i XX. dinastije te kasnog perioda, a uzrok je prisutnost i širenje današnjeg sela, zbog čega je veliki broj grobnica nepovratno uništen.¹⁸⁹ Qurnet Murai je postala popularna tijekom XVIII. dinastije zbog blizine kraljevskih pogrebnih hramova i blizine grada Malkate.¹⁹⁰ I tu grobnice imaju jednostavni standardni oblik okrenutog slova T i ukrašene su oslikanim gipsom. Te grobnice su mjesto ukopa nekoliko namjesnika Kuša i nekoliko nadglednika, liječnik i pisara.

3.2.3.1. Amenhotep (zvani Huy) - TT40

Amenhotep je bio kraljev namjesnik Kuša (danas se to područje nalazi u Sudanu) za vrijeme vladavine faraona Tutankhamuna. Njegovu nedovršenu grobnicu, TT40, otkrio je Wilkinson 1828. godine¹⁹¹ i značajna je po svojoj dekoraciji koja nam daje uvid u odnose između Egipta i Nubije tijekom Novog kraljevstva. Plan ove grobnice je također napravljen u obliku okrenutog slova T, čime se zapravo vraća klasičnom obliku grobnica elite prije perioda Amarne. Nadalje, ova grobnica se sastoji od ulaza koji nas vodi u uzdužnu sobu koju presijeca poprečna soba i potonja ima lijevo/južno i desno/sjeverno krilo te slijedi prolaz koji vodi do kvadratne dvorane sa četiri stupa i završava nišom i kapelicom. U ovoj grobnici se može vidjeti prijelaz dugačkog longitudinalnog prolaza u dvoranu sa stupovima. Gotovo sva preživjela dekoracija nalazi se u spomenutoj poprečnoj sobi. U njezinom južnom krilu, na

¹⁸⁹ KAMPP-SEYFRIED 1999d: 991; BERENGUER 2000: 81.

¹⁹⁰ KAMPP-SEYFRIED 1999d: 991.

¹⁹¹ SIMONE 2000: 426.

zidovima, je prikazano Huyevo putovanje u Nubiju i dolazak nubijskog tributa u Tebu (stoka, zlato, životinje, čak i ljudi itd.) i kako ga Huy pregledava te kako Tutankhamun prima Huya uz prikaze Nubijaca visokog ranga, njihove princeze, pokojnikove obitelji i raznih drugih službenika, prijatelja, zabavljača i drugih.¹⁹² U sjevernom krilu je prikazan azijski tribut (lavovi, konji, vaze itd.) te kako Tutankhamun prima Azijate (vjerojatno Sirijce) i Huy mu daje prinose te opet razni prikazi pokojnika s obitelji i kako pokojnik štuje Ozirisa.¹⁹³ U grobnici nije pronađena Huyeva mumija ni pogrebna dobra. Prikazi u ovoj grobnici odlično pokazuju kako je izgledalo preuzimanje tributa, od čega se on sastojao i zapravo cijelu ceremoniju koja se od toga radila, ali je i zanimljivo kako je ovo jedna od rijetkih grobnica za koju sa sigurnošću možemo reći da pripada u doba vladavine Tutankhamuna.

IME	DATACIJA	GROBNICA
Amenhotep, zvani Huy, namjesnik Kuša	Tutankhamun	TT40
Nay, kraljevski pisar, glavni liječnik	Aj	TT271
Amenemopet, nadglednik riznice, sudac, nadglednik kabineta	Tutmozis IV.	TT276
Merymose, namjesnik Kuša	Amenhotep III.	TT383
Nehy, namjesnik Kuša, guverner južnih zemalja	Tutmozis III.	D.1
Amenemhab zvani Mahu, nadglednik (?)	Tutmozis III.	D.3
Hatiay, nadglednik dvostruke riznice u hramu Atena	Amenhotep III. - Ekhnaton	D.4

Tablica 5. Grobnice pripadnika višeg sloja društva iz XVIII. dinastije u nekropoli Qurnet Murai

¹⁹² DAVIES & GARDINER 1926: 5-26; PORTER & MOSS 1970: 75-76; WILKINSON 1983: 38, 45.

¹⁹³ DAVIES & GARDINER 1926: 28-32; PORTER & MOSS 1970: 76-77.

3.2.4. El-Khokha

El-Khokha je manji dio tebanske nekropole te s izuzetkom el-Tarifa, ona je najstarije groblje u tebanskoj nekropoli i tu se nalaze grobnice iz Starog kraljevstva, Prvog međurazdoblja te Novog kraljevstva.¹⁹⁴ Što se tiče XVIII. dinastije, tu je pokopano nekoliko službenika visokog i srednjeg sloja, najviše iz vremena Tutmozisa III., Hatšepsut i Amenhotepa III. Ovaj dio nekropole postao je popularan jer se nalazi pored puta koji vodi do pogrebnog hrama Hatšepsut u Deir el-Bahriju te se nalazi u blizini pogrebnog hrama Tutmozisa III., a i spomenuti put koji prolazi niz južnu padinu brda El-Khokhe vodi do nekropole Sheikh Abd el-Qurna.¹⁹⁵ Iako nije imala važnu ulogu u povijesti arheološkog iskapanja tebanske nekropole kao neka veća mjesta (tipa Sheikh Abd el-Qurna), bila je svejedno iskapana od strane nekoliko ekspedicija.¹⁹⁶ Ovdje grobnice izgledom, tj. oblikom i planom podsjećaju hramove. Iz tog razloga ću ja obraditi grobnicu Amenemhata zvanog Surer (TT48) jer je ona jedna od najvećih privatnih grobnica koja potječe iz Novog kraljevstva i zato jer dimenzijom i arhitekturom najviše podsjeća na kraljevske hramove. U tablici su navedene grobnice samo najpoznatijih pripadnika srednjeg i višeg sloja iz XVIII. dinastije.

3.2.4.1. Amenemhat (zvani Surer) - TT48

Spomenuti je bio glavni nadzornik za vrijeme faraona Amenhotepa III. Kao što je i navedeno, njegova grobnica, koja je urezana skoro šezdeset metara u stijenu, jedna je od najvećih privatnih grobnica iz Novog kraljevstva. Grobnica je smještena na istočni dio brda u području Khokha, a djelomično je iskopavana i istraživana od nama već poznatih Daviesa u ime muzeja Metropolitan te Weigalla.¹⁹⁷ Sastoji se od trijema, prolaza i unutarnje dvorane sa stupovima koje svi zajedno broje čak nevjerojatnih sedamdeset stupova. Trijem čine dvadeset stupova te su njegovi zidovi ukrašeni prikazom faraona Amenhotepa III., pokojnika Surera, raznih bogova i božica (Amun, Ma'at, Izida, Oziris, Neftida...) te kako pokojnik stoji pred njima, uz prikaze procesije, obitelji te raznih rituala i prinosa i najvažnije, prikaz festivala žetve.¹⁹⁸ I u ovoj grobnici, kao i u TT40, imamo prikaze Nubijaca i Azijata, koji su prikazani

¹⁹⁴ POLZ 2001: 232.

¹⁹⁵ KAMPP-SEYFRIED 1999a: 983.; BUNSON 2002: 203.

¹⁹⁶ To su egipatska, britanska, njemačka i mađarska ekspedicija. POLZ 2001: 232.

¹⁹⁷ SÄVE-SÖDERBERGH 1957: 33.

¹⁹⁸ SÄVE-SÖDERBERGH 1957: 36-45; PORTER & MOSS 1970: 88.

kao neprijatelji faraona i kako ih on ubija.¹⁹⁹ Na zidovima prolaza, koji sadrži također dvadeset stupova, nalaze se prikazi raznih tekstova i pokojnika kako štuje razna božanstva te himna bogu Re.²⁰⁰ Unutrašnja dvorana se sastoji od dvadeset i četiri stupa te nakon nje slijedi mala dvorana sa šest stupova. Grobnica je sama po sebi dosta uništena, a dekoracija dosta oštećena. Također, postoji teorija da se za vrijeme Amarne spomenuti Amenemhat odlučio na štovanje boga Amuna te da je zato njegova grobnica toliko oštećena (svaka njegova figura i spomen njegovog imena), no neki smatraju da je on isključivo živio za vrijeme Amenhotepa III.

IME	DATACIJA	GROBNICA
Puimre, drugi prorok Amuna	Hatšepsut	TT39
Amenemhat zvani Surer, glavni nadzornik	Amenhotep III.	TT48
Userhet, sluga Amuna	XVIII. dinastija	TT176
Nebamon, pisar, brojač žitarica u žitnici Amuna	Hatšepsut	TT179
Ipuky i Nebamon, glavni kipar i kipar Amuna	Amenhotep III.	TT181
Dedi, guverner, vođa faraonovih trupa	Tutmozis III. - Amenhotep II.	TT200
Khnummose	Amenhotep III.	TT253
Mose (Amenmose), pisar riznice	Tutankhamun - Ay	TT254
Amenhotep	Amenhotep II.	TT294

Tablica 6. Grobnice najvažnijih pripadnika srednjeg i višeg sloja društva iz XVIII. dinastije u nekropoli El-Khokha

¹⁹⁹ SÄVE-SÖDERBERGH 1957: 38; PORTER & MOSS 1970: 89.

²⁰⁰ SÄVE-SÖDERBERGH 1957: 46-47; PORTER & MOSS 1970: 89.

3.2.5. Sakara

Sakara je drevna i najveća nekropola u Egiptu koja je smještena četrdesetak kilometara od današnjeg Kaira i proteže se na nevjerojatnih šest kilometara. Smatralo se da ime Sakara potječe od imena boga mrtvih iz Memfisa, Sokar, no vjerojatnije je da je Sakara dobila ime po Berber plemenu, Beni Saqqar.²⁰¹ Sakara je jedinstvena nekropola zbog svojeg kontinuiranog korištenja; naime, ukopi u Sakari započeli su već tijekom I. dinastije i vršili su se sve do koptskog perioda tijekom 5. stoljeća, iako najveće dijelove zauzimaju privatne grobnice iz Novog kraljevstva, odnosno, XVIII. dinastije. Razlog tome je Memfis, koji je tijekom vladavine Tutmozisa III. postao administrativni centar i mjesto kraljevske rezidencije te je to bilo tako do vladavine Ekhnatona i njegovog osnivanja novog glavnog grada, Akhetatona, da bi se za vrijeme Tutankhamuna stvari vratile na staro i Memfis je bio središte do vladavine Ramzesa II.²⁰² Iako su neke grobnice bile poznate i prije, tek 1970-ih su započeli veliki projekti tijekom kojih su otkrivene mnoge podzemne ili djelomično podzemne grobnice elite iz XVIII. i XIX. dinastije.²⁰³ Sakara se može podijeliti na tri područja prema koncentraciji grobnica iz Novog kraljevstva (ja ću naglasiti samo grobnice iz XVIII. dinastije).²⁰⁴ Prvo područje su grobnice u i oko pogrebnog hrama Tetija I., odnosno grobnice sjeverno od Tetijeve piramide, a to su grobnica Amenemonea, Tjaya, Ipuiaa i Huya.²⁰⁵ Drugo područje su grobnice smještene jugoistočno od Tetijeve piramide, a to su grobnica Nehesya, Resha, Meryre, Merysakhmeta i Aperie i njegove obitelji.²⁰⁶ U trećem području, koji se nalazi južno od Đoserove piramide, koncentracija grobnica iz XVIII. dinastije je najveća. Najstarije otkrivene grobnice su impresivne zgrade koje izgledaju kao hramovi i primjer takvih grobnica su one generala Horemheba (prije nego je postao faraon) i Maya te grobnice dužnosnika i

²⁰¹ GRAINDORGE 2001: 305.

²⁰² HAWASS 1997: 480; SCHNEIDER 1999: 847; CHAUVET 2001: 178.

²⁰³ 1843. godine Lepsius je prvi napravio ispravnu kartu najvećeg dijela grobnica iz Novog kraljevstva, a 1960-ih i 1970-ih iskopavanja su vršili Auguste Mariette, Geoffrey Martin, Alain Zivie i drugi. Pošto su mnoge grobnice bile opljačkane, mnogo predmeta se nalazi u privatnim zbirnama i svjetskim muzejima. SCHNEIDER 1999: 850; ZIVIE 2008: 17.

²⁰⁴ Egiptolog Hans D. Schneider podijelio je Sakaru na tri područja tj. mjesta gdje se nalaze privatne grobnice iz Novog kraljevstva, pa ću i ja koristiti njegovu podjelu. SCHNEIDER 1999: 848-850.

²⁰⁵ Strukture i točne lokacije svih ovih grobnica su sada praktički izgubljene jer su prekrivene pijeskom i ruševinama. SCHNEIDER 1999: 848.

²⁰⁶ Kod ovih grobnica u stijeni, komore i prolazi imali su dvije ili tri razine i zidovi su djelomično prekriveni natpisima i scenama u reljefima, od kojih neki imaju originalnu boju. SCHNEIDER 1999: 848.

ljudi kraljevske krvi koje su građene oko prethodno spomenutih građevina, naprimjer, grobnica Iniuia.²⁰⁷

Grobnice u Sakari mogu se podijeliti na dvije kategorije: grobnice u stijeni i samostojeće grobnice s podzemnim, u stijenu urezanim konstrukcijama, ali planovi grobnica su se razlikovali ovisno o važnosti vlasnika, periodu u kojem su građene i slično.²⁰⁸ Grobnice u stijeni slične su onima u Tebi i sastojale su se od ulaza ili predvorja (mjesto za kult/kapelicu) koji vodi u kompleks prolaza i komora na različitim razinama i one su povezane s jednim ili više okna, a zidovi su bili ukrašeni reljefima ili reljefnim pločama pokojnika te natpisima koji su spominjali njegovo ime i titule. To je bio česti tip grobnica do i uključujući vladavinu Amenhotepa III. i Amenhotepa IV. Ekhnatona, tako da su neke grobnice ukrašene u stilu perioda Amarne.²⁰⁹ Zbog nedostatka mjesta u stijenama, do vladavine Tutankhamuna, arhitekti su napravili novi tip samostojećih grobnica sa podstrukturom urezanom u stijenu.²¹⁰ Te grobnice izgledom liče na pogrebne hramove; sadržale su otvoreno dvorište (sa ili bez stupova) te tri kapele, a ona središnja bila je ona glavnog kulta (tu su se stavljali prinosi i stela²¹¹) i bila je okrunjena malom piramidom. Nakon ulaza bi uslijedio dvorište s oknom koje bi davalo pristup podzemnom kompleksu komora (veće grobnice dvije ili tri razine povezane unutarnjim oknima te prošireno drugo dvorište i još tri kapele, soba za kipove²¹² i sl., manje grobnice jedna ili dvije prostorije iznad zemlje i bez dvorišta). Dekoracija u grobnicama se razlikuje, no sve imaju reljefe vrhunske kvalitete, a zidovi su najčešće ukrašeni prikazima pokojnikovog života (obitelj, zanimanje), pogrebnih rituala i procesija, prinosima i štovanjem raznih božanstava te raznih molitva i himna. Tipično za grobnice iz Novog kraljevstva na području Memfisa su tzv. *djed* stupovi koji su bili dio rituala podizanja *djed-shepsy-a*, a on je bio dio ozirijskih obreda u pogrebnim hramovima kraljeva i sama tema je povezana s Knjigom mrtvih.²¹³

²⁰⁷ Grobnice u ovom području se sastoje od nadgradnje s jednim ili dva otvorena dvorišta s kapelama i podstrukturom koja je urezana u temelj i sadrži nekoliko pogrebnih komora. SCHNEIDER 1999: 849.

²⁰⁸ SCHNEIDER 1999: 852; ZIVIE 2008: 18.

²⁰⁹ SCHNEIDER 1999: 852; ZIVIE 2008: 19.

²¹⁰ SCHNEIDER 1999: 852.

²¹¹ U pravilu bi središnja kapela ili kapela kulta grobnice sadržavala stelu koja je prikazivala preminulog i njegovu obitelj kako se mole ili prinose darove raznim bogovima vezanim uz smrt i zagrobni život (Oziris, Atum...). SCHNEIDER 1999: 853.

²¹² U velikim hramskim grobnicama poput one Horemheba i Maya. Veliki broj kipova i raznolikost u dizajnu je specifična za ovo područje, te tako imamo kipove pokojnika (sjedi ili kleči) i bogova (Oziris, Anubis, Hathor). SCHNEIDER 1999: 853.

²¹³ *Djed* stup je jedan od najstarijih egipatskih simbola, koji je često nazivan „Ozirisovim osloncem“ te kao takav predstavlja stabilnost. Ptah, bog iz Memfisa, nazivan je „plemeniti *djed*“. U Memfisu se odvijao čitav ritual

3.2.5.1. Grobnica generala Horemheba

Iako je Horemheb pokopan u grobnici KV57 u Dolini kraljeva, prije nego je postao faraon, dok je još bio samo general, dao je izgraditi grobnicu u Sakari. Grobnica je bila otkrivena početkom 19. stoljeća te je nestala ispod slojeva pijeska, da bi je 1975. godine ponovno otkrio Geoffrey Martin i njegov tim.²¹⁴ Grobnica se sastoji od prednjeg dvorišta nakon kojeg slijedi prvo dvorište sa stupovima, soba za kipove i dvije kapele i skladišta, pa drugo dvorište sa stupovima te soba za prinose sa još dvije bočne kapele. Dakle, ovo je grobnica otvorenog tipa. Grobnica još sadrži i četiri tzv. pogrebna okna koja se naravno nalaze ispod zemlje (mnogo prolaza, stepenica i komora) i u jednom od njih su pokopane dvije Horemhebove žene, Amenia i Mutnedjemet.²¹⁵ Grobnica je zanimljiva zbog svoje dekoracije koja prikazuje život tijekom vladavine Tutankhamuna, kada je Horemheb još bio general. U prvom dvorištu su prikazi delegacije (Libijci, Azijati, Nubijci i čovjek s otoka u Egejskom moru) te scene festivala i Horemhebovih svakodnevnih aktivnosti te kako on štuje sunce i pored vrata se nalazila stela na kojoj je prikazano kako on štuje Re-Horakhtya, Tota i Maat s pripadajućim tekstom.²¹⁶ U sobi s kipovima nalaze se mnoge reference na njegove vojne kampanje te je prikazan s kraljevskim *ureusom* na čelu, što bi ukazivalo na to da je grobnica dovršena već kada je on postao faraonom. U drugom dvorištu su reljefi najbolje sačuvani i uz prikaz Horemheba, vojnika, ali i pogrebne scene no, najzanimljiviji je prikaz kako Horemheb Tutankhamunu i njegovoj ženi Ankhesenamun prezentira zarobljenike iz Sirije i Nubije te biva nagrađen.²¹⁷ Zanimljiva je i soba za prinose i pošto je tu okno koje vodi u podzemne strukture, tu su se očito odvijali pogrebni njegovih dviju žena i donosili prinosi i tu je dekoracija nestala. U podzemnim strukturama također skoro da nema dekoracije i natpisa.

povezan sa podizanjem navedenog stupa, kada je faraon sam, tj. uz pomoć svećenstva podizao jedan. Kasnije je povezivan s mitom o Ozirisu. U grobnicama Novog kraljevstva, ljesovi su bili ukrašavani *djed* simbolom da bi pokojniku podarili stabilnost. REMLER 2010: 51-52.

²¹⁴ HAWASS 1997:480; SCHNEIDER 2001: 114.

²¹⁵ SCHNEIDER 2001: 15; DODSON 2009: 115-116.

²¹⁶ MARTIN 1991: 83-84; DODSON 2009: 57-58. *The British Museum*, s.v. „stela“ [http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=111451&partId=1&place=35109&plA=35109-3-2&page=1]

²¹⁷ SCHNEIDER 2001: 14; DODSON 2009: 57-58.

IME	DATACIJA	GROBNICA
Amenhotep (Huy), glavni nadglednik u Memfisu	Amenhotep III.	
Aperia, vizir	Amenhotep III. - Ekhnaton	<i>Bub. I.1</i>
Horemheb, general, kasnije faraon	Tutankhamun - Aj	
Iniuia, glavni nadzornik i nadglednik stoke	Tutankhamun	
Maia, kraljevska dojlja Tutankhamuna	Ekhnaton - Tutankhamun	<i>Bub. I.20</i>
Maya, nadglednik riznice	Tutankhamun - Horemheb	
Meryre, ministar financija	Amenhotep III.	<i>Bub. II.4</i>
Meryneith, obavljao razne funkcije u hramu Atona	Ekhnaton - Tutankhamun	
Nehesy, kancelar	Hatšepsut - Tutmozis III.	<i>Bub. I.6</i>
Resh, nadglednik	Tutmozis IV. - Amenhotep III.	<i>Bub. I.3</i>

Tablica 7. Grobnice nekoliko pripadnika višeg sloja društva iz XVIII. dinastije u nekropoli Sakari

3.2.6. Amarna

U okviru današnjeg modernog naselja Tell el-Amarna nalaze se ostaci grada Amarne (staroegipatski *Achetaton/Akhetaten* ili *Horizont Atona/Horizont sunčevog diska*)²¹⁸ kojeg je oko pete godine svoje vladavine osnovao Amenhotep IV. Ekhnaton, preselivši tako prijestolnicu iz Tebe u Amarnu. Grad je smješten otprilike tristo kilometara južno od Kaira te se nalazi između gradova Memfisa i Tebe, dakle, nalazi se na istočnoj obali Nila u srednjem Egiptu. Amarna je jedan od najviše istraživanih arheoloških nalazišta u Egiptu, najviše iz razloga jer ostaci najbolje dočaravaju izgled jednog egipatskog grada, a i zbog povezanosti s Ekhnatonom i njegovom vjerskom reformom i svega što je iz te reforme proizašlo (zapravo je grad izgrađen u ime boga Atona, kako mu i samo ime sugerira). Posjećivana je od strane

²¹⁸ BRYAN 2001: 60; KUIPER 2011: 69; STEVENS 2016: 1; TOMORAD 2016: 240.

raznih istraživača i putnika već u 18. stoljeću te početkom 19. stoljeća od strane već spominjanog Wilkinsona, Haya, Lepsius i drugih, da bi moderno iskopavanje započelo 1891.-1892. godine pod vodstvom Flinders Petria, nakon čega su uslijedili razne arheološke ekspedicije i projekti, a najvažnije u 20. stoljeću su predvodili Kemp, Martin i drugi.²¹⁹ Iako su arheolozi grad podijelili na nekoliko dijelova, nama su najvažnije grobnice u stijeni, koje su izgrađene sjeveroistočno (sjeverne grobnice) i jugoistočno (južne grobnice) od glavnog dijela grada. Otkriveno je četrdesetak grobnica, od kojih su sve više-manje nedovršene, a sama kronologija izgradnje tih grobnica nije u potpunosti utvrđena. Neke grobnice prihvaćaju tebanski plan s hipostilnim dvoranama, a druge prihvaćaju dizajn ne tako čest u Tebi, a to su kvadratne dvorane s četiri stupa.²²⁰ Također je ulaz u podzemlje smješten na desnoj strani komore (a ne na lijevoj, kao u Tebi) te se mijenja dekoracija: sada prikazi aktivnosti i života kraljevske obitelji zamjenjuju scene poljoprivrede te su scene vlasnika grobnice manje bitne i prikazuje ga se većinom u tzv. „nagradnim scenama“ i na ulazu u grobnicu zajedno s molitvom suncu.²²¹

3.2.6.1. Sjeverne grobnice - Panehesy - TA6

Šest grobnica smješteno je na sjevernom kraju uvale Amarne i u njima su pokopani visoki službenici koji su služili na dvoru faraona Ekhnatona. Nijedna grobnica nije u potpunosti dovršena te postoji još nekoliko grobnica, koje su nisu ukrašene te neke koje nisu numerirane.²²² Nekoliko grobnica bilo je ponovno upotrijebljeno u kasnijim razdobljima. Na njihovim iskopavanjima najviše su sudjelovali Flinders Petrie te već spominjani Davies, Owen i Kemp te Arp.²²³ Kao reprezentativni uzorak grobnica, prikazat ću grobnicu Panehesya TA6.

Panehesy je bio službenik iz XVIII. dinastije za vrijeme Ekhnatona te je bio dio osoblja hrama Atona, tj. prvi sluga Atona.²²⁴ Kao i sve sjeverne grobnice i TA6 je veća u odnosu na južne grobnice. Nakon ulaza u grobnicu slijedi kratki prolaz koji vodi u kvadratnu dvoranu koja je nekad imala četiri stupa. Postoji kratki prolaz koji vodi u kvadratno svetište s

²¹⁹ BRYAN 2001: 62; STEVENS 2016: 5.

²²⁰ DODSON 2014: 120; BRYAN 2001: 65.

²²¹ DODSON 2014: 120.

²²² STEVENS 2016: 10.

²²³ STEVENS 2016: 10.

²²⁴ DAVIES 1905: 29; BUNSON 2002: 295.

četiri stupa te stepenice koje vode do pogrebne komore (njegovi ostaci nikad nisu pronađeni). Bitno je za spomenuti da je grobnica Panehesya u kasnijim razdobljima bila prenamijenjena u mjesto štovanja tijekom koptskog razdoblja i tada je, nažalost, oštećena (naročito dekoracija). Dekoracija u samoj grobnici je veoma zanimljiva i donosi detalje o samom periodu Amarne. Na ulaznom portalu se nalaze scene štovanja sunca od strane kraljevske obitelji i tek u prolazu se prikazuje Panehesy i njegove molitve uz ponovne prikaze kraljevske obitelji kako prinosi darove suncu.²²⁵ Na zidovima prve dvorane su razni prikazi, a najzanimljiviji su razni prikazi kraljevske obitelji (kako štuju Atona i kako posjećuju Atonov hram) te prikaz kako faraon nagrađuje Panehesya.²²⁶

IME	DATACIJA	GROBNICA
Huya, nadglednik kraljice Tiye	Prema ukrasima, nakon 12. godine vladavine Ekhnatona	TA1
Meryre II, nadzornik kraljice Nefertiti	Prema ukrasima, nakon 12. godine vladavine Ekhnatona	TA2
Ahmes, nadglednik Ekhnatona	XVIII. dinastija	TA3
Meryre I, najveći prorok Atona	XVIII. dinastija	TA4
Penthu, prvi sluga Atona, glavni liječnik	XVIII. dinastija	TA5
Panehesy, prvi sluga Atona	XVIII. dinastija	TA6

Tablica 8. Sjeverne grobnice pripadnika višeg sloja društva iz XVIII. dinastije u nekropoli Amarna

²²⁵ DAVIES 1905: 13-14; HARI 1997: 24.

²²⁶ DAVIES 1905: 15-22. Dakle, uz Ekhnatona i Nefertiti, prikazana su i njihova djeca: Meritaten, Meketaten, Ankhesenpaaten i Nefernefeuaten-tasherit. Kopti su nažalost uništili dosta prikaza kraljevske obitelji i njihova imena.

3.2.6.2. Južne grobnice - May - TA14

Devetnaest grobnica i nekoliko komora koje nisu numerirane, smještene su jugoistočno od glavnog dijela grada i u njima su također pokopani članovi elite iz doba faraona Ekhnatona. One su u odnosu na sjeverne grobnice veličinom manje, ali i manje dovršene.²²⁷ Nekoliko grobnica je ponovno korišteno, a na njihovim iskapanjima radili su isti arheolozi/egiptolozi kao i na sjevernim grobnicama. Zbog estetskih i drugih razloga, u tablici se nalazi samo nekoliko pripadnika elite. Kao reprezentativni uzorak grobnica, prikazat ću grobnicu Maya, TA14.

May je bio kraljevski kancelar i kraljevski pisar u Akhetatenu za vrijeme faraona Amenhotepa IV. Ekhnatona.²²⁸ Ova grobnica u stijeni sastoji se od ulaza i malog prolaza koji vodi u dvoranu sa stupovima (trebalo ih biti dvanaest, no grobnica nije dovršena) te postoje stepenice koje vode u pogrebnu komoru koja također nije dovršena. Ono što je zanimljivo u ovoj grobnici je dekoracija. Kod ulaza u grobnicu je prikazana kraljevska obitelj kako štuje Atona i navode se pokojnikove titule koje je stekao za života. Unutar grobnice, južni i sjeverni zid su u jako lošem stanju, no ostali zidovi prikazuju razne scene: kraljevsku obitelj i Maya kako štuju Atona, molitvu Maya, nagrađivanje Maya od strane Ekhnatona (kao i u prethodnoj grobnici), još prikaza Ekhnatona i Nefertiti i najzanimljivija scena, ona rijeke Nil i brodova kraljevskog para.²²⁹ Dekoracija u ovoj grobnici, kao i prethodnoj, bitna je jer prikazuje kako se u središte sada stavlja kraljevska obitelj i štovanje Atona, dok su prikazi pokojnika marginalni.

IME	DATACIJA	GROBNICA
Parennefer, kraljevski sluga	XVIII. dinastija	TA7
Mahu, šef policije (Medjay) Ekhnatona	XVIII. dinastija	TA9
Ipy, kraljev pisar	XVIII. dinastija	TA10
Ramose, pisar u vojsci	XVIII. dinastija	TA11
May, kraljevski kancelar,	XVIII. dinastija	TA14

²²⁷ STEVENS 2016: 20.

²²⁸ DAVIES 1908: 4.

²²⁹ DAVIES 1908: 2-4. *Amarna project*, s.v. „The South Tombs“ [http://www.amarnaproject.com/images/downloadable_resources/Guide%20Book,%20South%20Tombs.pdf]

pisar itd.		
Aj, službenik na dvoru, kraljevski otac, kasnije postao faraon	XVIII. dinastija	TA25

Tablica 9. Južne grobnice nekoliko pripadnika višeg sloja društva iz XVIII. dinastije u nekropoli Amarna

3.3. Nekropole nižih slojeva društva

Obični građani i siromašni Egipćani nisu si mogli priuštiti ekstravagantne i raskošne pogrebe kakve su imali kraljevi i pripadnici elite. Činjenica je da si većina Egipćana nije mogla priuštiti gradnju grobnice, pribaviti raskošna pogrebna dobra (u njihovom slučaju to bi eventualno bilo cvijeće i hrana i piće), plaćati održavanje kulta svoje ličnosti nakon smrti te najčešće nisu mogli ni unajmiti svećenika da održi rituale, a ni platiti balzamiranje.²³⁰ Stoga je način i mjesto ukopa bilo prilagođeno količini materijalnih dobara koje je pokojnik posjedovao. Tako grobnice za obične građane nisu sadržavale komore, već bi se sanduk stavljao u udubljenje u stijeni ili u plitke rupe iskopane u stjenovitim ravnicama.²³¹ Mumije siromašnih ljudi bile su smještene u zajednička spremišta (sa ili bez sanduka), a u Novom kraljevstvu dolazi do promjene te je običnim i siromašnim građanima pružena mogućnost da si osiguraju podnošljivi ukop. Pronašli bi praznu staru grobnicu, proširili je i punili je kovčezima (od poda do stropa), dakle, stavljeni su u prave ljesove i preživjeli bi im mogli donositi darove te bi si takve grobnice mogli priuštiti seljaci, ribari, umjetnici, plesačice i drugi.²³² Nažalost, postojali su ljudi koji si nisu mogli ni takvo nešto priuštiti, pa bi nakon njihove smrti tijela jednostavno bila položena u rupe u pijesku (nekad bi dobili površno ceremonijalno čišćenje i bili bi omotani tkaninom).²³³ Takvi ljudi bi izradili malu drvenu lutku koja je trebala predstavljati mumiju, na nju upisali svoje ime, omotali je u lan i stavili u mali lijes te bi je pokopali na ulazu u veliku grobnicu, nadajući se da će imati neki udio u

²³⁰ OLSON 2001: 217.

²³¹ MARTIN 1945: 17.

²³² ERMAN 1907: 139.

²³³ ERMAN 1907: 139; MARTIN 1945: 17.

blagodatima koje će uživati vlasnik velike grobnice.²³⁴ Dakle, može se zaključiti da je novac uvijek bio presudni faktor kod mumifikacije i pogreba.

²³⁴ ERMAN 1907: 139.

4. RELIGIJA

Religija u Egiptu je oduvijek bila važan i integralni dio života drvenih Egipćana i bila je specifična jer je prožimala sve aspekte društva te su dva glavna središta religije bila egipatski kralj, faraon, i mnoštvo raznih bogova u obliku životinja, obliku ljudi te u kombiniranom ljudsko-životinjskom obliku (životinjska glava na ljudskom tijelu). U Egiptu se religija nije sastojala samo od kulta bogova i ljudske pobožnosti, već je uključivala i kontakte s mrtvima, vraćanje i proricanje, magiju i sl.²³⁵ Faraon nije imao samo funkciju vrhovnog zemaljskog vladara svih Egipćana, već je bio i posrednik između bogova i čovječanstva, odnosno, ljudi su ga shvaćali kao manifestaciju boga na zemlji i imao je kozmičku i društvenu ulogu.²³⁶ Iako se religija prakticirala na državnoj razini, obični ljudi su se često sami molili posebnim bogovima u svojim kućanstvima. Nadalje, poznato je da je egipatska religija bila politeistička i postojalo je nekoliko vjerovanja o postanku svijeta i bogova, no ja ću se u ovom radu dotaknuti samo religioznih vjerovanja i promjena u religiji koje su se dogodile tijekom XVIII. dinastije. Opisati ću i razne rituale, ceremonije, festivale i magiju kao dio religioznog života Egipćana te ću spomenuti i hramove (kao građevine i samu instituciju) koji su imali veliki utjecaj, naročito u ovom periodu.

4.1. Religija i religiozna vjerovanja tijekom XVIII. dinastije

Općenito u Novom kraljevstvu religija postaje kompliciranija i jedni bogovi dobivaju na važnosti, a drugi gube: Amenhotep IV. Ekhnaton pokušavao je uvesti drugačiji oblik vjerovanja da bi se nakon toga Egipat se vratio tradicionalnim bogovima. O ovom periodu vjerovanja na lokalnim razinama postaju državna, odnosno završava taj partikularizam da se glavni bogovi štiju kao lokani bogovi pod raznim imenima.²³⁷ Tijekom XVIII. dinastije veliku važnost i popularnost dobiva tzv. tebanska trijada, bogovi Amon, Mut i Khonsu, te sam

²³⁵ KUIPER 2011: 115.

²³⁶ Da dodatno pojasnim, osim što je bio središte društva i imao političku ulogu, faraon je čuvao red za bogove, primao je povlastice od njih i trebao je biti dobronamjerni vladar. Nadalje, egipatski kozmos je uključivao bogove i sadašnji svijet, čiji je centar bio Egipat i kozmička uloga bi značila da faraon mora uspostaviti red (maat) umjesto nereda (isfet) i čuvati taj red (on i elita). KUIPER 2011:115-119. Više o povezanosti faraona i bogova u: FRANKFORT 1948: 15-212.

²³⁷ ERMAN 1907: 56.

Amon (*onaj koji je sakriven*)²³⁸ stječe jedinstveni status jer dolazi do sinkretizma: on se sada povezuje i preuzima karakteristike Re i nastaje jedan bog, Amon-Re. Amon-Re je bio „vrhovni kralj“ svih bogova i na sebe je preuzeo mitološku ulogu kao bog sunca te je dugo vremena bio vrhovno božanstvo i uživao je veliku popularnost.²³⁹ Mut, božica plodnosti i majčinstva, bila je njegova žena, a Khonsu, bog Mjeseca, njihov sin.

S dolaskom Amenhotepa IV. na vlast, religija se mijenja. Kao što je više puta spomenuto u radu, on oko pete godine svoje vladavine mijenja svoje ime u Ekhnaton i provodi vjersku reformu te seli prijestolnicu iz Tebe u novoosnovani grad Akhetaten. Uveo je vjeru u jednoga boga, Atona, koji je sada bio prikazan kao Sunčev disk (dakle, ne u antropomorfnom obliku) iz kojeg su isijavale zrake sunca s rukama koje su obično padale na sliku faraona ili njegove obitelji te su šake najčešće držale simbol života - ankh.²⁴⁰ Atonov kult razvio se još za vrijeme Srednjeg kraljevstva i promovirali su ga neki od faraona iz XVIII. dinastije, no najveći korak ka njegovom razvoju čini Amenhotep IV. Ekhnaton kada započinje svoje vjerske reforme.²⁴¹ Raspustio je tradicionalno svećenstvo, dao izbrisati sva imena drugih bogova²⁴² i novčano je potpomagao jedino kult Atona. Dao je sagraditi nekoliko hramova posvećenih Atonu, dva u Akhetatenu te u Karnaku, Memfisu, Nubiji i dugdje.²⁴³ Njegova obitelj i on bili su glavni pobornici nove religije te istovremeno i svećenici i svi njegovi vjerni službenici morali su štovati Atona, a u međuvremenu nailazi na otpor od strane Amonovog svećenstva i samog naroda.²⁴⁴ Aton se puku i dostojanstvenicima prikazivao preko Ekhnatona, živoga medija, što je bio jedinstveni koncept u Egiptu, do tada neviđeni te je imao malu podršku jer nije imao za ponuditi nikakvu moralnu filozofiju ili popularnu mitologiju da bi privukao obične ljude.²⁴⁵ Ostala nam je sačuvana molitva nazvana „Velika himna Atonu“,

²³⁸ HART 2005: 14; BARD 2008: 236; KUIPER 2011: 123. Od Novog kraljevstva pa na dalje trijada je najučestalija grupacija (minimalna, nuklearna obitelj. Uz Amona, Mut i Khonsu, tu su i Oziris, Izida i Horus itd. KUIPER 2011: 123-124.

²³⁹ Smatralo ga se stvarateljem, braniteljem i čuvarom svih živih bića te i uživao je popularnost iz svih slojeva društva. ERMAN 1907: 59-60; VAN DIJK 2004: 266-267.

²⁴⁰ Originalno, Aton je bio prikazivan kao bog s glavom sokola i ljudskim tijelom, no Ekhnaton je tu tradiciju promijenio kada je uveo njegov prikaz u obliku Sunčevog diska. ERMAN 1907: 63; MERTZ 2007: 209; BARD 2008: 222; KUIPER 2011: 89; TOMORAD 2012: 6.

²⁴¹ Atonov kult bio je poznat početkom XVIII. dinastije, no nije imao veliku popularnost. Tutmozis I. je portretiran sa sunčevim diskom, a za vrijeme Amenhotepa II. počinje se pojavljivati sunčev disk s raširenim zrakama sunca. Za vrijeme Tutmozisa IV. Aton postaje bog rata i zaštitnik kralja, a Amenhotep III. se možda identificirao sa sunčevim božanstvom i proglasio bogom. TOMORAD 2012: 7-8.

²⁴² Navodno su agenti bili razasliani po cijelom Egiptu da na svakom hramu, grobnici i spomeniku izrežu ime boga Amon-Ra, te nisu ni drugi bogovi bili pošteđeni, ali ni množina riječi „bog“. MERTZ 2007: 209

²⁴³ ERMAN 1907: 63; TOMORAD 2016: 95.

²⁴⁴ ERMAN 1907: 63; KUIPER 2011: 70; TOMORAD 2016: 95.

²⁴⁵ DAVID 2003: 174; TOMORAD 2012: 12.

za koju neki vjeruju da ju je napisao sam Ekhnaton u kojoj on iskazuje svoju odanost Atonu te ga prikazuje kao stvaratelja i zaštitnika cijelog svijeta (dakle, ne samo Egipćana, već i Sirijaca i Nubijaca - univerzalni bog) i svih stvari te pokazuje jako veliku sličnost s Biblijom, preciznije s psalmom 104.²⁴⁶ Nadalje, neki smatraju da Ekhnaton nije uveo monoteizam, već henoteizam, dakle, da Ekhnaton nije negirao postojanje drugih bogova, već je jedno božanstvo, Aton, izdignuo iznad svih ostalih.²⁴⁷ Promjena u religiji potaknula je promjene u kulturi i umjetnosti. Dolazi do realističnog i naturalističnog prikaza ljudi (izdužena lubanja, vitki vrat, uska, nagnuta ramena, široki kukovi, izražene grudi i bedra itd.) te je uveo narodne oblike jezika u pisani jezik te se taj narodni jezik, sada poznati kao kasno egipatski, potpuno razvio tijekom XIX. i XX. dinastije.²⁴⁸ Iako je proveo mnoge reforme na području religije, umjetnosti i kulture, nakon njegove smrti, Atonizam je proglašen herezom, a Ekhnaton heretikom te dolazi do uništavanja svega što je imalo bilokakve veze s „heretikom iz Amarne“.

U trećoj godini svoje vladavine, Tutankhaten mijenja ime u Tutankhamun, napušta štovanje Atona, vraća dvor u Memfis te izdaje kraljevski dekret koji je upisan na tzv. *Stelu obnove*²⁴⁹ i time završava period Amarne. Tutankhamun je ponovno uveo štovanje tradicionalnih bogova te je gradio mnogo hramova, naročito onih posvećenih Amon-Re i tako je došlo do trijumfa svećenstva i pristaša boga Amon-Re.²⁵⁰ I dalje su se štovali drevni bogovi velikih gradova kao što su Ptah (Memfis), Oziris (Abidos), Re-Horakhty (Heliopolis) i drugi.²⁵¹ Sva pozornost koja je bila davana Atonu, sada se usmjeravala na druge bogove i druge hramove u Egiptu.

Nadalje, obični ljudi molili su se i lokalnim i stranim bogovima koji nisu imali svoje hramove poput Amona, Ptaha i sl., već su bili štovani u svetištima kod kuće. Obični ljudi su osjećali da su im veliki bogovi i njihovi hramovi previše strani, pa im je bilo lakše bogove štovati kod kuće u posebnom svetištu. Strani bogovi često bi potjecali iz Palestine, Finikije, Sirije i bili su doneseni u Egipat putem raznih trgovaca ili obrtnika (primjer takvih bogova su

²⁴⁶ ERMAN 1907: 66; MERTZ 2007: 214-215.; BARD 2008: 228; TOMORAD 2012: 10.

²⁴⁷ MERTZ 2007: 213; TOMORAD 2012: 9; TOMORAD 2016: 95.

²⁴⁸ VAN DIJK 2004: 272-274; MERTZ 2007: 212; KUIPER 2011: 70. Postoji mogućnost da je Ekhnaton zaista tako izgledao zbog navodnog poremećaja endokrinih žlijezda. DAVID 2003: 175; BARD 2008: 222.

²⁴⁹ Ona opisuje Egipat tokom prijašnjeg razdoblja kao zemlju koja je bila napuštena od strane bogova. BARD 2008: 229; KUIPER 2011: 70.

²⁵⁰ Malo je vjerojatno da je mladi Tutankhamun sve te reforme proveo sam: vrlo vjerojatno su njime manipulirali visoki dvorski službenici i svećenici tradicionalnih kultova. BARD 2008: 229.

²⁵¹ ERMAN 1907: 70.

Baal, Astarte, Anat i drugi).²⁵² Tijekom Novog kraljevstva, Egipat je postao carstvo, pa tako Egipćani dolaze u kontakt sa religioznim vjerovanjima i kulturama drugih zemalja, poput Libije otkud potječu bogovi Neith i Ash te Nubije otkud potječe bog Dedan kojeg su asociirali s Horusom.²⁵³ Bili su popularni bogovi poput Besa i Tauret te su takvi bogovi u religiji svećenika i hramova bili priznati samo kao inferiorni pomagači velikih bogova.²⁵⁴

4.2. Hramovi i svećenstvo

Ideologija treba arhitekturu kako bi se mogla u potpunosti izraziti²⁵⁵, pa su tako hramovi u Novom kraljevstvu bili bitni da naglase božanski autoritet faraona, odnosno da se poveže ono svjetovno i profano, pošto je religija bila važan i integralni dio života svakog Egipćanina. Pošto u Novom kraljevstvu ekonomska i politička moć Egipta doseže vrhunac, stalno se grade novi i nadograđuju stari hramovi. Božanski (ali i kraljevski) kompleksi ovog perioda razvili su se iz preddinastičkih lokalnih svetišta koji su sadržavali kip kulta i bili su građeni od cigle, dok se sada grade većinom od kamena (da stoje zauvijek), ali su zadržali neke karakteristike ranijih svetišta.²⁵⁶ Logično, svaki hram bio je ograničen na kult jednog božanstva (najčešće lokalnog) ili na kult faraona i bio je planiran unaprijed i građen prema određenoj tradiciji. Kada bi se odabralo sveto mjesto na kojem će se graditi novi hram²⁵⁷, uslijedili bi Rituali osnivanja (više o njima dalje u tekstu) i tada bi započela izgradnja i ukrašavanje hrama. Mnogo različitih radnika i obrtnika radilo je na izgradnji hrama koja je često trajala i nekoliko godina i koristili su razne metode i alate da bi hramovi izgledali savršeno. Što se tiče ukrašavanja hrama, ukrašavali su se svi mogući segmenti, od ulaznog pilona, stupova, zidova i stropova, uzdignutim ili udubljenim reljefima, a kvaliteta i dubina urezivanja ovisila je o razdoblju u kojem je hram građen.²⁵⁸ Motivi su također bili različiti i ovisili su u razdoblju u kojem su napravljeni (to se može vidjeti i iz opisa nekropola), pa tako imamo motive od faraona i njihove obitelji, raznih božanstava i rituala te prinosa, prikaza

²⁵² ERMAN 1907: 73; DAVID 2003: 176; HART 2005: 22, 34, 43.

²⁵³ Egipćani su se pobrinuli da ih štovatelji navedenih bogova mogu štovati i dalje, bez da pokazuju neloyalnost egipatskim državnim bogovima. DAVID 2003: 176.

²⁵⁴ ERMAN 1907: 75-76; DAVID 2003: 167.

²⁵⁵ KEMP 1989: 248.

²⁵⁶ KEMP 1989: 248.; WILKINSON 2000: 24; DAVID 2003: 154; TOMORAD 2009: 12.

²⁵⁷ Mjesto bi bilo locirano i orijentirano prema nekoj značajnoj točki: prirodnim čimbenicima, zgradi ili palači, astronomskoj točki, starim mitovima i tradicijama ili zbog praktičnosti. Većina hramova građeni su uzduž Nila u smjeru istok-zapad, na 90 stupnjeva prema rijeci Nil. WILKINSON 2000: 36; TOMORAD 2009: 14.

²⁵⁸ WILKINSON 2000: 44; TOMORAD 2009: 14-15.

vojnih pohoda i ratovanja, svakodnevnog života, raznih festivala i drugih svečanosti itd. Hram se također ukrašavao i raznim slikovnim i tekstualnim grafitima (o osoblju hrama, upotrebi hrama, ljudima koji su ga posjetili²⁵⁹, dok kod grobnica su to razne molitve, detalji o pokojniku i sl.) Nadalje, većina hramova imala je ove dijelove: ulaz, pristaništa, put za procesije (s pripadajućim stanicama), zidine, obeliske i razni kipove koji su vodili do ulaznog pilona koji je vodio u vanjska dvorišta (također sadržavala razne kipove i skladišta) koja su vodila u unutarnje dvorane i svetišta (uz pomoćne prostorije, skladišta i kriptе, razne stepenice i naravno krov) i dalje u dvoranu za prinošenje i razne oltare, kapele i svetište (dodatak su bila sveta jezera, nilometar, „kuća rođenja“, „kuća života“ iliti skriptorij, sanatorij/lječilište, kuhinje, radionice, skladišta, žitnice i sl.) te izvan zidina postojala su razna imanja i posjedi (vinogradi, vrtovi, rudnici, kamenolomi i sl.).²⁶⁰ U ovom periodu se hramovi jako bogate (dobivaju imanja, razne prinose i sl. od faraona i/ili bogatih pojedinaca) te razvijaju vlastitu ekonomiju: postali su svojevrsna poduzeća i bavili su se trgovinom, iznajmljivali su višak zemlje, razvili su svoju administraciju i sl. te su sebe smatrali nezavisnom institucijom, no zapravo su uz kraljevsku palaču bili glavni element države i radili su u simbiozi.²⁶¹ Hramovi su trebali faraona zbog materijalnih razloga i njegove božanske prirode/uloge, a faraon je trebao hramove zbog stvari poput podrške kod potvrđivanja njegovog dolaska na vlast, nasljeđivanja i slično.

Iako je službeno faraon bio visoki svećenik svakog hrama koji je sudjelovao u najvažnijim ritualima i ceremonijama i bio poveznica između ljudi i bogova, sve dnevne rituale i ceremonije izvodili su svećenici u ime faraona (da bi se zadovoljilo bogove, da bi se osigurala faraonova besmrtnost i uspjeh protiv neprijatelja, plodnost zemlje i stanovništva, razne zaštite itd.) te do Novog kraljevstva nije postojao izdvojeni svećenički stalež.²⁶² Ovo zanimanje bilo je vrlo privlačno zbog raznih privilegija i bogatstva koje je donosilo i načini zapošljavanja bili bi razni: s oca na sina (dakle, nasljedno, pa su tijekom XVIII. dinastije vojni zapovjednici bili postavljeni u urede visokog svećenstva da bi srušili rastuću moć svećenstva), nekad ih izabirali faraoni, nekad bi ih birali komitet svećenika te bi morali proći određeni

²⁵⁹ WILKINSON 2000: 47.

²⁶⁰ U Novom kraljevstvu neke novosti: ulazni putovi prema hramu bili su ukrašeni kipovima (najčešće sfinge), često su se obelisci postavljali u paru na ulazu u hram, na ulaznom pilonu od sad nadalje najčešći motiv bio je faraon kako pobjeđuje svoje neprijatelje, u vanjskim dvorištima sada su prisutni i kipovi žena, tzv. lažna vrata da duh faraona može ući u hram, u „kući života“ se odsad „proizvode“ *Knjige mrtvih* za individualce i za šablone i drugo. WILKINSON 2000: 54-75; TOMORAD 2009: 16-25.

²⁶¹ KEMP 1989: 254-256; WILKINSON 2000: 50.

²⁶² DOXEY 2001: 70; WILKINSON 2000: 96; DAVID 2003: 158.

trening.²⁶³ Hramsku hijerarhiju i svećenstvo u Egiptu je teško opisati, jer današnji pojam svećenstva nije u potpunosti primjenjiv na Egipat, jer su se tadašnji svećenici mogli i drugim zanimanjima i imati druge titule i najviše što ih povezuje s današnjim svećenicima je njihov interes za teologiju. Postojali su privremeni svećenici i stalni svećenici i najlakše ih je podijeliti u dvije klase: više (*hemnetjer*)²⁶⁴ i niže (*wab*)²⁶⁵ svećenstvo i dodala bih i pomoćno osoblje hrama (razni obrtnici, kipari, čuvari, kuhari, čistači itd.). Također su postojale različite vrste svećenika poput *it-netjer*, *kheri-hebet*, *sem* svećenici i drugi.²⁶⁶ Žene u hramovima su imale različite položaje i titule od muških, no obnavljale su iste zadatke i primale istu plaću, no njihova točna funkcija nije poznata te se u Novom kraljevstvu titule ženama kao svećenicama rijetko daju, makar je poznato njih nekoliko koje su bile na razini proroka boga Amona i božice Mut.²⁶⁷

REGIJA	LOKACIJA	HRAM	DATACIJA	STATUS
Područje Memfisa	Abu Roash	Sfingin hram iz Novog kraljevstva	Amenhotep II.	Samo fragmenti
Područje Memfisa	Kom Medinet Ghurab	Nepoznato	Tutmozis III.	Samo fragmenti
Srednji Egipat	Beni Hasan	Hram božice Pakhet	Hatšepsut	Nedovršen
Srednji Egipat	El-Amarna	Veliki hram Atona	Amenhotep IV. Ekhnaton	Samo fragmenti
Srednji Egipat	El-Amarna	Mali hram Atona	Amenhotep IV.	Najbolje

²⁶³ Prema tzv. *Poukama mudrosti* u kojima je naglašavana potreba za moralom i vještinama poput diskrecije u govoru, iskrenost, poštenje i sl. te su morali proći ritual čistoće i pomazanje i uzeti zavjet čistoće i poslušnosti i zavjet protiv zloupotrebe položaja i privilegija. Od Novog kraljevstva neki su brijali glave i tijela, rezali nokte, obavljali razna dnevna pranja, izbjegavali su određenu hranu i ponašanja (poput seksualnih aktivnosti). WILKINSON 2000: 90; DAVID 2003: 158-159.

²⁶⁴ *Hemnetjer* ili (prvi) božji sluga bio je svećenik kojem je bio dopušten ulaz u svetište hrama te bi izvodio rituale, pripremao prinose i sudjelovao u ostalim aktivnostima hrama. DOXEY 2001: 69; WILKINSON 2000: 91.

²⁶⁵ *Wab* ili čisti svećenici obavljali su zadatke koji se nisu ticali rituala jer nisu smjeli u svetište. DOXEY 2001: 69; WILKINSON 2000: 91.

²⁶⁶ *It-netjer* iliti božji otac originalno je bio svećenik najvišeg ranga, no kasnije je to postao rang između *hemnetjer* i *web* svećenika. *Kheri-hebet* ili svećenik lektor bio je svećenik koji se bavio magijom i medicinom te izvodio rituale i čarolije. Bili su prepoznatljivi po svojem kiltu i širokom pojasu prebačenom dijagonalno preko ramena te su nosili svitak papirusa u ruci. *Sem* svećenici bavili su se izvođenjem rituala koji su povezani s smrću i pogrebom. Bili su prepoznatljivi po odjeći od leopardove kože. WILKINSON 2000: 91; DOXEY 2001: 69.

²⁶⁷ WILKINSON 2000: 93; KUIPER 2011: 126.

			Ekhnaton	očuvani hram iz Amarne
Gornji Egipat	Abidos	Ozirisov hram	Obnavljali ga Amnehotep I., Tutmozis III. i Amenhotep III.	Samo fragmenti
Gornji Egipat	Dendera	Hram božice Hathor	Nadograđivali ga i obnavljali Tutmozis III. i Amenhotep III.	Jedan od najbolje sačuvanih hramova
Gornji Egipat	Karnak	Veliki Amonov hram	Skoro svi faraoni XVIII. dinastije	Dobro očuvan
Gornji Egipat	Karnak	Hram boga Ptah	Započeo Tutmozis III.	Dobro očuvan
Gornji Egipat	Karnak	Mali hram boga Montua i hram božice Mut	Amenhotep III.	Dobro očuvan
Gornji Egipat	Luksor	Amonov hram i kapele posvećene Mut i Khonsu	Skoro svi faraoni XVIII. dinastije	Dobro očuvan
Nubija	Amada	Hram posvećen Re-Horakhty i Amonu	Tutmozis III., Amenhotep II. i Tutmozis IV.	Osrednje stanje, premješten zbog brane
Sudan	Soleb	Hram posvećen Amon-Re i Nebmaatre	Amenhotep III.	Loše stanje

Tablica 10. Nekoliko hramova izgrađenih ili nadograđenih u Egiptu, Nubiji i Sudanu tijekom XVIII. dinastije

4.3. Rituali, festivali i ceremonije

Rituali i ceremonije bili su važan dio staroegipatske religije i njih su većinom izvodili sluge i svećenici (u ime faraona i kao božanski sluge), iako su Egipćani vjerovali da će rituali biti uspješni samo ako ih bude izvodio faraon zato jer je on dobio vlast od bogova i samo on može izvršavati njihove naredbe i njegovati njihove potrebe.²⁶⁸ Rituali su bili različiti i neki su se izvodili svakodnevno, neki nekoliko puta godišnje, neki svakih nekoliko godina, ovisno o prilikama. Najčešće izvođeni ritual bio bi dnevni ritual u hramu (dakle, izvodio se svaki dan, prema istom uzorku, za sve hramske bogove kroz Egipat) i sastojao bi se od svakodnevnog (2 puta dnevno) procesa pranja, oblačenja i hranjenja kipa boga u svetištu hrama s ciljem revitaliziranja boga i potvrđivanja njegovog svakodnevnog ponovnog rođenja, s početkom od XVIII. dinastije.²⁶⁹ Vezano uz hram, postojali su i rituali osnivanja te je gradnja svih religijskih objekata u Egiptu započinjala s tom ceremonijom koja se sastojala od 10 rituala koje je navodno izvodio sam faraon.²⁷⁰ Utemeljenje i posvećivanje, odnosno, izvođenje rituala vezanih uz izgradnju hrama bila je jedna od najvažnijih faraonovih dužnosti, on bi zauzvrat dobio Egipat u nasljedstvo. Osim raznih hramskih rituala, postojali su i mnogi pogrebni rituali poput „Ceremonije otvaranja usta“ koji su trebali pokojniku povratiti sve vitalne funkcije, odnosno, tijekom rituala bi pokojnik i njegove ili njezine figurice (bogova, kraljeva i drugih) oživjele. U Novom kraljevstvu je ceremonija bila podijeljena na 75 zasebnih postupaka i izvodili bi ih sin i/ili nasljednik pokojnika ili svećenik (*sem* svećenik) i sastojala bi se od raznih pročišćavanja, pomazanja i diranja različitih dijelova mumije s različitim predmetima da se obnovi mogućnost da vidi, čuje, priča i jede.²⁷¹ Uz sve navedeno, postojali su i veliki festivali u kojima bi sudjelovala čitava zajednica i mnogo hodočasnika, stoga su bili jako važni.

Festivali u Egiptu najčešće su slavili velike događaje u životima raznih božanstava te bi se slavili na lokalnoj ili nacionalnoj razini i neki bi trajali danima, a neki tjednima. Bila je to prigoda kada su obični ljudi mogli vidjeti božanstvo (njegov ili njezin kip nošen u barci) i aktivno sudjelovati u slavlju i štovanju, pošto su najsvetije funkcije kulta u hramskim

²⁶⁸ DAVID 2003: 162; TOMORAD 2009: 26.

²⁶⁹ Zanimarivanje dužnosti bi povratilo kaos, dok bi ispravno izvođenje rituala bilo nagrađeno u obliku snage, slave, besmrtnosti i uspjeha u bitkama za faraona te plodnost, mir i prosperitet za Egipat i njegov narod. WILKINSON 2000: 86; DAVID 2003: 160-161; TOMORAD 2009: 26-27.

²⁷⁰ Popis svih 10 rituala i njihova izvedba nalazi se u: WILKINSON 2000: 38-40. Također DAVID 2003:222-224.

²⁷¹ SHAW & NICHOLSON 1995: 211-212; BARD 2008: 328; TEETER 2011: 2, 139-140. Cijeli ritual u: ASSMANN 2005: 310-317.

svetištima isključivale obične ljude (i niže svećenstvo).²⁷² Ljudi su tijekom festivala mogli sudjelovati preko molitvi, pričati s prorokom, pjevati, plesati, sudjelovati u gozbi i drugo. Bili su bitan dio religije jer bi cijela zajednica sudjelovala i svi bi se mogli osobno uključiti u religiju, no također su služili za uspostavljanje državne kontrole i za promicanje kraljevske ideologije.²⁷³ Iako su festivali rijetko kad slavili neki sekularni događaj (većinom su se fokusirali na događaje vezano uz profano), zanimljivo je istaknuti tzv. *heb-sed* festival, koji je bio vezan uz faraona, odnosno, slavio bi ga faraon nakon trideset godina svoje vladavine i ponavljao ga svake tri godine poslije tridesete godišnjice.²⁷⁴ Egipćani su slavili mnogo festivala (Opet festival, Festival „odlaska“ Ozirisa, Festival Hathor, Festival „odlaska“ Mut...) te upravo zbog njihove brojnosti, ja ću ukratko opisati samo dva: „Prekrasnu svetkovinu Doline“ te *heb-sed* festival odnosno jubilej kojeg je između ostalih slavio i faraon Amenhotep III.²⁷⁵

„Prekrasna svetkovina Doline“ bio je festival slavljen jednom godišnje u Tebi na prvi dan drugog mjeseca ljeta u konjunktiji s pojavom novog Mjeseca i trajao je dva dana.²⁷⁶ To je zapravo bila procesija kipova božanstava i preminulih faraona (u XVIII. dinastiji samo kip Amona) koja je kretala na istočnoj obali Nila, iz hrama u Karnaku. Nakon ceremonije čišćenja bi se kip Amona vadio iz svetišta u hramu i stavio u prenosivo svetište te u ceremonijalni brod te bi cijela povorka putovala Nilom do nekropola i hramova na zapadnoj obali Nila, gdje bi kip Amona posjetio hramove, a obični ljudi bi posjetili svoje pokojnike, obučeni u svoje najbolje ruho, donoseći im razne prinose, uz raznu hranu i pjesmu.²⁷⁷

Heb-sed festival iliti kraljevski jubilej, bila je vrsta ceremonije koja se održavala nakon što bi određeni faraon vladao 30 godina i ponavljao bi ga svake 3 godine nakon godišnjice. U Novom kraljevstvu to je bila prestižna prigoda gdje bi se slavila zemaljska moć i snaga faraona, ali i njegova vitalnost i muževnost.²⁷⁸ Amenhotep III. je organizirao tri takva festivala (u 29./30., 34. i 37. godini svoje vladavine) i klasični *sed* festival bio je kombinacija

²⁷² WILKINSON 2000: 95; SPALINGER 2001: 523-524; DAVID 2003: 161; TEETER 2011: 56.

²⁷³ TEETER 2011: 56-57.

²⁷⁴ SPALINGER 2001: 522; BARD 2008: 129.

²⁷⁵ Kalendar raznih festivala održanih u Egiptu tijekom cijele godine nalazi se u: WILKINSON 2000: 98. Kao primjer učestalosti održavanja festivala, tijekom vladavine Tutmozisa III., prema zapisima iz Karnaka, 54 dana iz svake godine sa 365 dana bilo je povezano s festivalima. KEMP 1989: 270; TEETER 2011: 56.

²⁷⁶ TEETER 2011: 67.

²⁷⁷ Za obične ljude Festival je značio ponovno rođenje njihovih pokojnika i sretna budućnost za njih same. Festival je bio sličan prazniku Dan mrtvih kakav se danas slavi npr. u Meksiku. KEMP 1989: 274; SHAW & NICHOLSON 1995: 99; SPALINGER 2001: 521-522; TEETER 2011: 67-70.

²⁷⁸ KEMP 1989: 276; SPALINGER 2001: 522.

dva odvojena rituala; pravog *sed* festivala gdje bi se izražavalo poštovanje prema ustoličenom faraonu i od rituala teritorijalnog potvrđivanja.²⁷⁹ Ukratko, cijeli festival bila bi ceremonija kojom bi faraon demonstrirao svoju moć i potvrđivao svoju vlast nad Egiptom i kao takav je bio izrazito bitan.

4.4. Magija

Magija je bila važan i integralni aspekt praktične religije u drevnom Egiptu i zapravo nema značajne razlike između magije i religije (zato je i koncept magije najteža kategorija za modernu egiptologiju): magiju su smatrali svetom znanosti i kreativnom silom koja je nastala prilikom stvaranja i bila je personificirana u bogu Heki.²⁸⁰ Magija je postojala na svim razinama društva i možemo ju podijeliti na državnu i privatnu magiju. Državna ili velika hramska magija je postojala da bi se sačuvao svjetski red (tipa, za zaštitu faraona se izvodila čarobna ceremonija svako jutro) i otkrivala se samo eliti među hramskim svećenicima, dok bi privatnu ili lokalnu magiju izvodili čarobnjaci da se pojedinac zaštiti od vlastitih strahova (glad, bolest, utapanje, loša stoka, agresija itd.) ili bi blokirali negativnu energiju pojedinca.²⁸¹ Postojali su različiti oblici čarolija, najčešće čarolije kojima se prijetilo, upozoravalo i zapovijedalo, a kada to nije uspijevalo, tražila se pomoć bogova, naročito onih kojima su se dogodile slične stvari kao osobi za koju baca čaroliju.²⁸² One su morale biti izgovorene svečanim glasom ili su morale biti pjevane. Zanimljivo je da Egipćani magiju i medicinu nisu vidjeli kao dvije suprotne kategorije te sve ono što nije bilo vidljivo (tipa uzroci bolesti) ili moguće liječiti tradicionalnom medicinom, liječilo bi se magijom: već spomenuti *kheri-hebet* ili svećenik lektor bavio se i medicinom i magijom te je izvodio razne rituale i bacao razne čarolije.²⁸³ Zanimljiv je primjer iz Edwin Smith papirusa, koji navodi slučaj 9, u kojem liječnik preporuča čaroliju utjehe za terminalni prijelom lubanje, što je s našeg današnjeg stajališta u potpunosti bizarno, ali se zapravo može vidjeti koliko su medicina i magija u

²⁷⁹ KEMP 1989: 277; SHAW & NICHOLSON 1995: 255; MERTZ 2007: 202. Više detalja o *sed* festivalima Amenhotepa III. u: KEMP 1989: 277-280.

²⁸⁰ RITNER 2001: 321; DAVID 2003: 169; KUIPER 2011: 129. Heka je bio božanstvo koji je utjelovio koncept čarobne moći i energije. Ujedno je i riječ *heka* egipatski izraz za magiju. PINCH 1994: 9; HART 2005: 66-67.

²⁸¹ ERMAN 1907: 159; DAVID 2003: 169; KUIPER 2011: 129.

²⁸² Tipa, bog koji je pobijedio zmije, mora biti najbolja zaštita protiv njih. Pomoć bogova najčešće dolazi kao dar, no kada božanstvo ne želi pomoći, čarobnjak prijeti svemiru i samom bogu, da će otkriti veliku tajnu bogova, njegovo ime, u kojem leži sva moć. ERMAN 1907: 150-154.

²⁸³ PINCH 1994: 52, 54; RITNER 2001: 326; DAVID 2003: 169.

Egiptu bile povezane.²⁸⁴ Svećenici koji su se bavili magijom bili su školovani u hramu u tzv. „kući života“ gdje bi učili čitati, pisati i interpretirati svete tekstove.²⁸⁵ Kada se priča o medicini, ona je kao i sve druge znanosti, bila u dometu boga Tota, no i druga božanstva su bila tretirana kao izlječitelji poput Amona, Izide, Horusa, a s magijom su povezani i Anubis, Hator, Sekhmet i drugi.²⁸⁶ Magiju su ljudi koristili da bi se zaštitili, da bi utjecali ili promijenili sudbinu i drugo te su je koristili u dobre, ali i u loše svrhe. Prilikom rituala i čarolija uz plesanje i sviranje korištena su mnoga pomagala poput lutaka ili kipova, vode, raznih ulja, tamjana i slično, pa je zanimljivo spomenuti pronađenu figuricu žene s rukama svezanim iza leđa i noktima duboko umetnutim u tijelo žene i na prvi pogled djeluje da se ženi koju predstavlja figurica želi zlo, no popratni tekstovi su pokazali da to nije bio slučaj.²⁸⁷ Kao što se i podrazumijeva, Egipćani su imali i praksu tumačenja snova, bavili su se astrologijom i horoskopima, poznavali su pojam sretnih i nesretnih dana, tumačili su razne predznake, zazivali su duhove, demone i sl.²⁸⁸ Pošto je u Novom kraljevstvu magija cvjetala, pojavile su se figurice i male stele koje bi se stavljale u kuću ili oko vrata s ciljem zaštite od zlih bića. Ona je također imala veliku ulogu i u pogrebnim vjerovanjima i običajima, no o tome ću pisati u sljedećem poglavlju.

²⁸⁴ Edwin Smith papirus je medicinski tekst iz XVI.-XVII. dinastije. MEYERS 1997: 357, 452; RITNER 2001: 326.

²⁸⁵ Kuća života bila je institucija koja je bila knjižnica, skriptorij, škola i fakultet, sve u jednom. PINCH 1994: 50; RITNER 2001: 326; DAVID 2003: 171.

²⁸⁶ PINCH 1994: 54; RITNER 2001: 326.

²⁸⁷ PINCH 1994: 90.

²⁸⁸ Više o tome u: BUDGE 1901: 207-234.

5. POGREBNA VJEROVANJA I POGREBNI OBIČAJI

Drevni Egipćani su, kao i mnogi ljudi nekad i danas, vjerovali da postoji život nakon smrti, no po svojoj specifičnoj brizi za mrtve i njihovu budućnost, odskakali od drugih drvenih naroda. Vjerovanje u zagrobni život bila je jedna od glavnih sastavnica njihove kulture. Gradili su grobnice raznih oblika i veličina, mumificirali i balzamirali su svoje mrtve, opskrbljivali ih raznom pogrebnom opremom (amuleti, predmeti svakodnevne upotrebe, kovčezi, pogrebni tekstovi i drugo), prilagali su razna pogrebna dobra i vjerovali da će time omogućiti pokojniku tj. njegovoj duši dobru budućnost. O pogrebnim običajima i vjerovanjima faraona i elite imamo mnogo informacija (iz sačuvanih grobnica i stvari pronađenim u njima), no informacije o vjerovanjima i običajima šire populacije jako su oskudne. U daljnjem tekstu prikazat ću kako su Egipćani vidjeli smrt i zagrobni život, kako se odvijala mumifikacija i balzamiranje i sam pogreb, opisati ću pogrebnu opremu i promjene koje su se dogodile tijekom XVIII. dinastije na tom polju te za kraj dodati pogrebne hramove, kao posebna vrsta hramova napravljene da slave kult mrtvog faraona, koji se u ovom razdoblju grade odvojeno od grobnice.

5.1. Smrt i koncept zagrobnog života tijekom XVIII. dinastije

Egipćani su prihvatili smrt kao sastavni i nezaobilazni dio života svakog čovjeka, no bilo im je od iznimne važnosti pravilno se pobrinuti za ljudsku dušu i mrtvo tijelo pokojnika kako bi on, pokojnik, mogao uživati u zagrobnom životu. Također, sve pogrebne pripreme morale su proći dobro da bi se pokojniku osigurao miran, siguran i uspješan prelazak u zagrobni život. Smatrali su da ljudska duša ima nekoliko dijelova i da su neki funkcionalni samo za života, dok su neki besmrtni (ja ću spomenuti samo najrelevantnije). *Ka* ili duh je bio najvažniji dio te je predstavljala životnu silu osobe i služila joj kao vodič i zaštitnik od rođenja pa nadalje, dakle, dokle god je čovjek bio gospodar svoje *ka*, do tada je bio živ.²⁸⁹ Nakon smrti je *ka* napustila tijelo. Da bi pokojnik povratio svoju snagu i vitalne funkcije, *sem* svećenik bi izvodio već spominjanju „ceremoniju otvaranja usta“. *Ba* i *akh* su također bili

²⁸⁹ *Ka* je zapravo bila dvojnik osobe, a simboliziraju je dvije ispružene ruke. Upravo zbog *ka* bi grob pokojnika bio posjećivan i donosila bi se hrana i piće, da *ka* ne bi bila žedna ili gladna. ERMAN 1907: 86; BOLSHAKOV 2001: 215; DAVID 2003: 187.

besmrtni elementi duše: *ba* je esencija duše koja je napuštala tijelo nakon smrti i mogla je putovati izvan grobnice te je imala sposobnost preuzimanja drugih oblika, a *akh* je sila koja je pomagala i mrtvim i živim, odnosno, bila je preobraženi duh osobe u sljedećem svijetu.²⁹⁰ Nadalje, duh je morao imati dom, a to je dakako bila grobnica i njezino opskrbljivanje bilo je obavezno.²⁹¹ Prinosi su se ostavljali u pogrebnoj komori i/ili posebnoj kapeli za prinose, a bitna su bila i tzv. lažna vrata, kroz koje bi *ka* mogla izaći iz pogrebne komore i uživati u prinosima te su najčešće bila smještena na zapadnom zidu, zbog pretpostavke Egipćana da se kraljevstvo mrtvih nalazi na zapadu.

Od Srednjeg kraljevstva kreće vjerovanje da svi mogu očekivati individualnu vječnost ukoliko vode dobar život, no i dalje je lokacija i priroda zagrobnog života ovisila o zemaljskom statusu pojedinca.²⁹² Nadalje, život u zagrobnom svijetu nije se mnogo razlikovao od pokojnikovog zemaljskog života, osim što je bio na drugom mjestu, pa je postojalo nekoliko koncepta zagrobnog života: u kraljevstvu mrtvih na zapadu (planine na zapadnoj obali Nila gdje zalazi sunce), zatim vječnost provedena na nebu s bogom Sunca, u grobnici ili u podzemlju, gdje se nalazi bog mrtvih, Oziris.²⁹³ Pošto su vjerovali da nakon smrti i ukopa svaka osoba prelazi u svijet mrtvih, pokojnik je morao proći poseban sud gdje bi morao dokazati da je čist i bez grijeha, kako bi prošao u svijet mrtvih, a oni koji nisu prošli sud bi ponovno umrli i bili izbačeni iz uređenog kozmosa. Taj postupak je detaljno opisan u *Knjizi mrtvih* (detaljnije o njima dalje u tekstu). Veliki sud bio je neizbježan i pred njim su svi bili jednaki, pa to najbolje opisuje natpis iz grobnice, doduše iz XXVIII. dinastije, no poanta je ista: „*Nema razlike između siromašnih i bogatih, ono što je bitno je biti bez greške. Vaga i težina stoje pred gospodarom Vječnosti, nitko nije slobodan od potrebe za podmirivanjem računa.*“²⁹⁴ Dakle, trijumf nakon smrti ne ovisi o materijalnom bogatstvu, već o čestitosti i bezgrešnosti. Veliko suđenje održavalo se u prijestolnoj dvorani svijeta mrtvih, na čelu suda je bog Oziris u društvu božice Izide i Neftide, dok nasuprot njih sjede četiri Horusova sina u društvu četrdeset i dva sudca (bogovi i božice lokalnih noma) te tada pokojnik govori svoju

²⁹⁰ *Ba* je prikazivana kao ptica s ljudskom glavom, a *akh* također kao ptica. FRIEDMAN 2001: 48; DAVID 2003: 188; KUIPER 2011: 121; TOMORAD 2016: 295.

²⁹¹ Vlasnik grobnice odvojio je dio svoje zemlje gdje bi se uzgajalo sve potrebno za prinose za njegovu grobnicu te za plaću svećeniku i njegovim nasljednicima koji su nasljeđivale njegovu obvezu, no unatoč tome, te obveze su bile često zanemarivane. U slučaju omiljenih časnika i službenika, dio državnog prihoda moga se dodijeliti za održavanje njegove grobnice. Često su na zidovima grobnica prikazane scene uzgajanja hrane i rituala prinošenja te lista prinosa. MARTIN 1945: 18; MULLER 2001: 32; DAVID 2003: 187.

²⁹² DAVID 2003: 187; TEETER 2011: 120.

²⁹³ ERMAN 1907: 87-95; MULLER 2001: 32; DAVID 2003: 190; KUIPER 2011: 131.

²⁹⁴ ASSMANN 2005: 76.

molitvu, priznaje svoje grijeha i kaje se te se obraća svakom bogu i božici zasebno.²⁹⁵ Zatim bi uslijedio proces vaganja srca umrlog, kojeg bi izvodio bog Anubis u prisutstvu boga Tota, koji bi zapisivao rezultat. Na jednoj strani vage bilo bi stavljeno pokojnikovo srce, a na drugu stranu bilo bi stavljeno pero, koje je predstavljalo božicu pravde Maat. Ako bi njegovo srce bilo lakše od pera, ono bi se ujedinilo s njegovom dušom i otišlo u Ozirisovo vječno kraljevstvo, no ako bi srce bilo teže od pera, njegovo srce progutala bi Ammut.²⁹⁶ Oni koji nisu otišli u Ozirisovo kraljevstvo, morali su zauvijek ležati gladni i žedni u svojim grobnicama i nikada nisu mogli vidjeti sunce.²⁹⁷ Kada je npr. faraon prošao posljednji sud, on bi zajedno s Ozirisom i ostalim bogovima putovao na Ozirisovoj solarnoj barki po podzemnom svijetu da bi u konačnici dosegnuo svojevrni raj i vječni život, odnosno, nakon smrti bi faraon postao bog. Kada je običan Egipćanin prošao sud, njemu bi bio zagaran život gdje je mogao uživati sa svojom obitelji i prijateljima koji su umri prije njega, baveći se raznim aktivnostima i slično.

5.2. Mumificiranje, balzamiranje i pogreb

Pošto su Egipćani vjerovali u zagrobni život i da nakon smrti *ka* napušta tijelo, da bi pokojnik otišao u svijet mrtvih i da bi se njegova *ka* mogla vratiti i prepoznati tijelo iz kojeg je došla, ono se moralo što bolje sačuvati. Da bi se tijelo što bolje očuvalo, Egipćani su koristili proces mumifikacije, odnosno balzamiranja. Proces pripremanja mumije trajao je oko sedamdeset dana i provodili bi ga mumifikatori, koji bi nakon izrade drvenih uzoraka tijela i dogovora o kvaliteti i cijeni mumifikacije (u početku samo za faraona i više klase), tijelo odnijeli u tzv. „Šator pročišćenja“ gdje bi se opralo u soli te naposljetku u „Kuću ljepote“ ili „Kuću pomlađivanja“ gdje bi mumifikatori počeli s mumifikacijom tijela pokojnika.²⁹⁸ Postupak balzamiranja vodio je *hery seshta* iliti „Gospodar tajni/Nadglednik misterija“ koji preuzima mitološku ulogu Anubisa uz pomoć *hetemw netjer* iliti „Božjeg kancelara/Nositelj

²⁹⁵ ERMAN 1907: 102-103; MARTIN 1945: 12; ASSMANN 2005: 77; TOMORAD 2016: 305. Četiri Horusova sina bila su Imset, Hapi, Kebhsenuf i Duamufet. Kao zanimljivost, neki od grijeha koji su bili zabranjeni su: povreda boga i pokojnika, ubojstvo, krađa, prevara, preljub, laganje, prislušivanje, tlačenje, beskorisno kakanje itd. ERMAN 1907: 105.

²⁹⁶ DAVID 2003: 204; HART 2005: 12-13.

²⁹⁷ ERMAN 1907: 105.

²⁹⁸ MARTIN 1945: 6; DAVID 2001: 442; TOMORAD 2016: 300-301.

pečata boga“ koji je predstavljao Ozirisovog svećenika te radnici koji su poznati pod imenom *wet* koji su obavljali poslove vezane uz proces balzamiranja.²⁹⁹

Prvi korak u pripremi tijela za mumificiranje bilo je uklanjanje onih dijelova tijela koji su bili skloni truljenju, pa su mumifikatori stavili tijelo na poseban stol i započeli s procesom vađenja mozga kroz nosnice uz pomoć kuke, a nakon toga bi izvadili unutrašnje organe, osim srca koje je ostalo u tijelu, a jetra, pluća, crijeva i želudac bi se stavljale u posebne posude, kanope.³⁰⁰ Nadalje, Egipćani su u potpunosti svladali i usavršili mumifikaciju uz pomoću smjese koja se sastojala od natrijeva karbonata (Na_2CO_3), bikarbonata (HCO_3), natrijeva klorida (NaCl) i sulfata; vanjšina tijela bila bi premazana natronom (i u šupljine bi se stavljali komadi natrona zamotani u lan) i tako bi se izvršila dehidracija posmrtnih ostataka, a tijelo bi dodatno bilo premazano raznim smolama i uljima (u šupljinu bi opet bili stavljani laneni zamotuljci) i tada bi se tijelo omotalo u lanene pivoje i tada bi poprimalo danas nama poznato stanje.³⁰¹ Tijekom mumifikacije bi poseban svećenik *hery heb* recitirao magične tekstove, dok su za vađenje utrobe i omatanje bili zaduženi *wetyw* iliti „povezači“.³⁰² Kada je balzamiranje i zamatanje mumije bilo dovršeno, mumifikatori bi predali tijelo obitelji i ono bi bilo spremno za pokop. Također, u sedamdesetak dana, koliko je trajala priprema tijela, trebalo je pripremiti pogreb, a ukoliko tijekom života nije konstruirana i uređena grobnica za pokojnika, razni obrtnici i radnici imali bi mnogo posla. Kao zanimljivost, nekad su se neki dijelovi tijela mumificirali zasebno, poput ruku ili nogu te su također mumificirali i životinje poput mačaka, zmija, bikova, ptice ibis, krokodila i drugo.

Dosta puta sam spominjala kako na način i mjesto ukopa utječe ekonomski i društveni status pokojnika, a isti slučaj je i sa pogrebom. Kako je on izgledao (iako se vjerojatno mijenjao s vremenom) prikazano je na slikama na zidovima u grobnicama te upravo iz razdoblja Novog kraljevstva imamo najviše podataka, no prikazi iz grobnica su vjerojatno idealizirani i u potpunosti ne dočaravaju stvaran izgled pogrebne procesije i pogrebnih rituala.

²⁹⁹ BARD 2008: 251; RIGGS 2014: 79-81; TOMORAD 2016: 301.

³⁰⁰ Dok je mozak bio doveden do fragmentarnog stanja, uklonio bi se kroz nosnice i vjerojatno je bio u potpunosti odbačen. Rezom na lijevom boku uklonili bi se unutarnji organi. Četiri Horusova sina štitila su kanope i njihov sadržaj: Imset - jetra, Hapi - pluća, Kebhsenuf - crijeva i Duamufet - želudac. MARTIN 1945: 6; DAVID 2001: 440; HART 2005: 141, 149-151; BARD 2008: 251.

³⁰¹ MARTIN 1945: 8-9; BARD 2008: 251; RIGGS 2014: 92-94; TOMORAD 2016: 301-302. Natron i suhi egipatski zrak bi ubrzali proces te nakon što se tijelo „osušilo“ bi ga se opralo u vodi i premazalo uljima, smolama, mastima. U zamatanju tijela koristio se samo lan i to 20-ak ili više slojeva. Između slojeva bi se stavljao premaz od smole. Za pravo zamatanje mumije bilo je potrebno nekoliko stotina metara četvornih lanenih pivoja. Ponekad su zavoji sadržavali kratke religiozne tekstove i umetnute amulete. MARTIN 1945: 8-9.

³⁰² TOMORAD 2009: 16; TOMORAD 2016: 303.

Cilj pogrebne procesije bilo bi pokupiti balzamirano tijelo pokojnika iz radnje za balzamiranje te ga prenijeti Nilom od istoka (zemlja živih) na zapad (zemlja mrtvih), odnosno do grobnice gdje bi se izvodili razni rituali.³⁰³ Nakon balzamiranja, tijelo pokojnika stavljalo bi se u lijes ili skup ljesova koje bi u povorci vukli volovi ili muškarci ili bi se stavio u pogrebno svetište u obliku broda, pa bi ga muškarci nosili na ramenima.³⁰⁴ U povorci su se nalazili razni redovi svećenika, obitelj, prijatelji, rođaci, razni obrtnici, obavezno dvije žene koje su predstavljale Izidu i Neftidu, tzv. „Devet prijatelja“ koji su predstavljali sljedbenike i sinove Horusa, profesionalne narikače i drugi, čineći procesiju veoma dramatičnom i glasnom.³⁰⁵ Žene su uglavnom plakale i bile u žalosti, a muškarci su nosili namještaj i pogrebna dobra. Prelazak Nila odvijao bi se u *neshmet* barki koja bi predstavljala sveti Ozirisov brod, koji vodi tijelo na zapad i omogućava sjedinjenje pokojnika s bogovima.³⁰⁶ Kada su došli do grobnice, *sem* svećenik i *kheri-hebet* svećenik bi izvodili „ceremoniju otvaranja usta“, recitali bi dijelove iz *Knjige mrtvih* koji su se odnosili na veliki sud, razne molitve, izvodili bi jedan ritual koji je uključivao klanje teleta u prisutstvu njegove majke, a u Novom kraljevstvu bio je popularan ritual koji je uključivao grupu osoba niskog/patuljastog rasta koji plešu, ritual razbijanja crvenih posuda i drugi.³⁰⁷ Nakon što bi se mumija, namještaj i sva pogrebna oprema stavila u grobnicu i održao zadnji obrok s pokojnikom, pogrebna komora bi se zazidala i zapečatila da nitko više ne može unutra. Njihov pogreb uvelike je ličio na današnje pogrebe u kršćanskom svijetu: pogrebna procesija u kojoj se nalaze svećenik, obitelj i prijatelji slijede lijes do jame za pokop, recitiraju se molitve, svira glazba, ostavlja se hrana i cvijeće na grobovima i slično.

5.3. Pogrebna oprema tijekom XVIII. dinastije

Da bi pokojnik izbjegnuo sve opasnosti koje se kriju u zagrobnom svijetu i da bi normalno nastavio svoj život u istom, bili su mu potrebni razni predmeti koje su u grobnicu prilagali njegova obitelj i prijatelji. To su bili predmeti svakodnevnog upotrebe, hrana, odjeća, nakit, razni alati i oružje, razni amuleti i tekstovi, namještaj, kozmetika i drugo. Neki predmeti

³⁰³ ROTH 2001: 578; ASSMANN 2005: 300; TEETER 2011: 138-139.

³⁰⁴ ROTH 2001: 578; TEETER 2011: 138.

³⁰⁵ MARTIN 1945: 10; TEETER 2011: 138.

³⁰⁶ ASSMANN 2005: 304-305; TEETER 2011: 138.

³⁰⁷ Prisutnost osoba niskog/patuljastog rasta naglašavala je ideju ponovnog rođenja i pomlađivanja pokojnika i svojom visinom podsjećali su na vječnu mladost. Ritual razbijanja crvenih posuda bio je popularan u Novog kraljevstvu, jer se crvena boja povezivala sa Setom i Apofisom i njihovo razbijanje je neutraliziralo opasnost za pokojnika u zagrobnom životu i smatralo se da tjera neprijatelje. MARTIN 1945: 10-11; ASSMANN 2005: 301-302; TEETER 2011: 139-145.

su bili izrađeni posebno za svrhu pogreba, a to su bili kovčezi i sarkofazi, pogrebne maske, razni šauabtiji i posebni pogrebni tekstovi s magičnim formulama te kanope. Pošto je XVIII. dinastija i općenito Novo kraljevstvo razdoblje materijalnog bogatstva i prosperiteta, možemo vidjeti povećanje luksuza kod pogrebne opreme kod faraona, a naročito elite.

5.3.1. Kovčezi i sarkofazi

Kovčeg i sarkofag su imali veoma jednostavnu ulogu: trebali su štititi mumiju od vanjskih utjecaja koji bi mogli utjecati na njezino stanje, pa se mumija polagala u jedan ili više kovčega te potom u sarkofag koji bi bio smješten u grobnici. Kovčeg bi najčešće bio napravljen od drveta (tipa cedrovina), metala ili gline, dok bi se sarkofag radio od raznih vrsta kamena, poput kvarcita (najviše korišten za faraone iz XVIII. dinastije), granita, vapnenca i drugih. Zlatni ili srebrni kovčeg bio je rezerviran za faraone, no premazivanje kovčega zlatom i srebrom ukazivalo je na vezu s faraonom ili obitelji visokog svećenika.³⁰⁸ Zbog pljački koje su se događale, mnogi kovčezi su uništeni ili prenamijenjeni pa ne mora značiti da je mumija u kovčegu ona čije su ime i titule urezane u kovčeg, ako uopće i jesu. Za elitu i faraona koristio bi se set kovčega koji bi bili umetnuti jedan u drugoga, a za niže slojeve, ako bi se koristio kovčeg, on bi bio od jeftinog materijala poput gline ili trske.³⁰⁹ Dakle, od početka XVIII. dinastije pa do vladavine Tutmozisa III. upotrebljavaju se tzv. *rishi* kovčezi, pravokutni te antropomorfni kovčezi koji se zbog bijele boje pozadina nazivaju i bijeli kovčezi.³¹⁰ Bijeli kovčezi imali su vertikalnu traku naslikanu na sredini poklopca koja se protezala do kraja poklopca i četiri poprečne trake naslikane na obje strane poklopca i kovčega kao imitacija zavoja mumija te su bile ispisane tekstovima odnosno formulama koje zazivaju Ozirisa, Anubisa i sinove Horusa te oslikane prikazima prijenosa mumije, ljudi tijekom žalovanja itd. te na poklopcu bi bile oslikane božice Nekhbet ili Nut.³¹¹ Od vremena Tutmozisa III. pa do kraja XVIII. dinastije javljaju se crni i žuti kovčezi, gdje bi kod žutih bile prikazivane scena bogova, vaganja srca i sl. te natpisi iz pogrebnih knjiga, a kod crnih kovčega bi likovi i tekstovi bili često pozlaćeni ili obojani u žuto na crnoj pozadini, odnosno, pojavljivali bi se motivi poput četiri Horusova sina, Tota, Anubisa i slično.³¹² Potkraj XVIII.

³⁰⁸ LAPP & NIWINSKI 2001: 282.

³⁰⁹ Nisu nužno samo niži slojevi društva bili pokapani u jednom kovčegu, jer naime postoje bogato opremljene mumije koje su bili pokopane u samo jednom kovčegu od kartonaže ili drva. LAPP & NIWINSKI 2001: 282.

³¹⁰ LAPP & NIWINSKI 2001: 283; TOMORAD 2016: 308.

³¹¹ LAPP & NIWINSKI 2001: 283; DAVID 2003: 196-199.

³¹² LAPP & NIWINSKI 2001: 284; DAVID 2003: 199; TOMORAD 2016: 308-309.

dinastije postaju popularni kovčezi na kojima je preminuli prikazan u svakodnevnoj odjeći.³¹³ Na nekim kovčezima bilo je naslikano i par očiju, da bi mumija mogla gledati van iz kovčega te slike hrane, a i tijekom Novog kraljevstva počinju se javljati brade na sanducima mumija, da bi se pokojniku osiguralo da bude primljen među prisutnost bogova i faraona.³¹⁴ Nadalje, kovčezi se sada masovno proizvode pa su karakteristike lica bile često stilizirane i nisu prikazivale portrete vlasnika pa bi stoga periku ili pokrov nacrtali na glavi, oči bi bile umetnute (alabaster ili opsidijan), dodala bi se umjetna brada i *ureus* na čelo.³¹⁵ Popularne su bile i tzv. mrtvačke maske koje se bi se položile lice mumije te bi pokrivalo glavu i vrat pokojnika, a uz to su iznimno lijepo napravljene i ukrašene te kao najpoznatije izdvojila bih onu faraona Tutankhamuna te mrtvačke maske moćnog para i roditelja kraljice Tiye, Yuye i Tuye.

5.3.2. Kanope i pripadajuća škrinja

Kanope su bile posebne četiri posude u koje su se tijekom mumifikacije stavljali unutarnji organi preminule osobe. Svaka od kanopa bila bi posvećena jednom od četiri Horusova sina i svatko je čuvao jedan organ i imao svoju božicu zaštitnicu, pa tako je Imset čuvao jetra i zaštitnica mu je bila Izida, Hapi je čuvao pluća i zaštitnica mu je bila Neftida, Daumufet je čuvao želudac, a njega je čuvala Neith te Kebhsenuf koji je čuvao crijeva, a njega božica Selket.³¹⁶ Kanope tijekom XVIII. dinastije su rađene od raznih materijala, pretežito od kalcita, vapnenca, drva, kartonaže, ali također i alabastera, aragonita i drugog.³¹⁷ Poklopci kanopa u XVIII. dinastiji imaju oblik ljudskih glava i oni su vjerojatno prikazivali vlasnika grobnice, a na same kanope bili su urezani hijeroglifski natpisi.

Kanope su imale i pripadajuću škrinju sa četiri pretinca u koje bi se stavljale, a autorica David smatra da su one bile minijturni kovčezi koji su bili tu da pokojniku pomognu da se ujedini sa svojim tijelom u sljedećem životu.³¹⁸ Škrinje su također bile izrađivane od različitih materijala, boja im se mijenjala ovisno o boji sarkofaga (bijela, žuta, crna itd.) te su izgledom u XVIII. dinastiji evoluirale u tzv. *naos* svetišta koja bi bila ukrašena likovima

³¹³ TOMORAD 2016: 309.

³¹⁴ Brade su inače nosili samo faraoni i bogovi, pa se crtanjem brade na sanduku smatralo da će to potpomoći da pokojnik bude primljen u besmrtnu prisutnost bogova i faraona. MARTIN 1945: 15; DAVID 2003: 196.

³¹⁵ *Ureus* je označavao da je pokojnik prošao moralni ispit i da je sada utjelovljenje Ozirisa. DAVID 2003: 199.

³¹⁶ BUDGE 1893: 197-201; DODSON 2001: 232; DAVID 2003: 200; HART 2005: 141, 149-151.

³¹⁷ BUDGE 1893: 195; DODSON 2001: 233.

³¹⁸ DAVID 2003: 200.

božica zaštitnica na uglovima, Horusovim sinovima, hijeroglifskim tekstovima i slično.³¹⁹ Kao primjer, škrinja kraljice Hatšepsut bila je napravljena od kamena i bila je ispisana različitim tekstovima dok je škrinja Amenhotepa II. bila od kalcita, s božicama zaštitnicama na uglovima, dok je Amenhotep IV. Ekhnaton koristio sokola umjesto božica zaštitnica.

5.3.3. Šauabti figure i ostali modeli i figurice

U grobnicu je također bilo popularno stavljanje raznih kipova, figura i figurica, modela slugu i brodova i slično. Njihove veličine i funkcije bile su različite. Najvažnije i najpopularnije bile su šauabti figure u obliku mumije koje su se izrađivale od raznih materijala (kamen, drvo, glina, alabaster) iako je u XVIII. dinastiji najpopularnija bila fajansa. Njihova funkcija bila je da obavljaju poljoprivredne, građevinske i druge poslove za pokojnika/vlasnika grobnice za Ozirisa u pogrebnom svijetu.³²⁰ Oni tijekom XVIII. dinastije počinju nositi razne poljoprivredne alatke (motika, pijuk, košara i sl.) te često sadrže ime vlasnika i magičnu formulu koja je pokazivala spremnost da preuzmu poslove svojih vlasnika na sebe.³²¹ Stavljani su u grobnicu, na pod ili u drvene kutije te nekad u sarkofag ili kovčeg. Tijekom Novog kraljevstva veliki broj šauabtija bi se stavljaio u grobnicu.³²² Popularno je bilo i stavljanje kip pokojnika u grobnicu, kod kraljevskih grobnica su često bili u prirodnoj veličini, kod ostalih ne te su također bili građeni od raznih materijala (kamen najrašireniji, iako i od drva) i u raznim stilovima.³²³ Uz posebne modele slugu, šauabtije, u grobnicama su bili prisutni i drugi modeli slugu izrađenih od drveta, razni obrtnici i radnici za koje se vjerovalo da uz pomoć magije mogu oživjeti i u sljedećem životu služiti vlasnika grobnice. Pojavljivale su se i figurice konkubina, koje su vlasniku grobnice uz pomoć magije trebale pružiti zabavu na isti način na koji su mu modeli slugu pružali hranu.³²⁴ Također, često su se u grobnicama nalazili drveni modeli brodova (neki imali nekoliko brodova, elita i cijelu flotu s raznim tipovima brodova) koji su imali razne funkcije poput mogućnosti prijevoza pokojnika na

³¹⁹ BUDGE 1893: 201; DODSON 2001: 232-233.

³²⁰ Razvitkom ideje o Ozirisovom kraljevstvu gdje svi ljudi obavljaju poslove neovisno o njihovom rangu, bogati, da bi to izbjegli, svoje grobnice opskrbljuju s modelima radnika koji će taj posao obavljati u njihovo ime. Osim modela radnika, prisutni su bili i modeli nadzornika. Njihovo ime dolazi od *ushabti* odnosno *wesheb* što znači odgovor odnosno odgovoriti na dužnost na koju se poziva vlasnika grobnice. ERMAN 1907: 141-143; SHAW & NICHOLSON 1995: 266; DAVID 2003: 202; TOMORAD 2004: 92.

³²¹ BUDGE 1893: 212-214; ERMAN 1907: 140; DAVID 2003: 202; TOMORAD 2004: 93.

³²² U savršeno opremljenoj grobnici bio bi 401 šauabtij: 365 radnika, jedan za svaki dan u godini i 36 nadglednika, jedan raspoređen na deset radnika. TOMORAD 2004: 93.

³²³ BUDGE 1893: 301-306; ERMAN 1907: 140; DAVID 2003: 201.

³²⁴ Rađene su od drva, kamena ili gline, imale su umetnute oči i odvojive perike (simbol seksualnosti u Egiptu). DAVID 2003: 202.

hodočašća u Abidos, dovoza hrane, prijenosa s jedne strane Nila na drugu i slično te su čarolije trebale povećati ove modele i dati im moći pravih brodova.³²⁵

5.3.4. Pogrebni tekstovi

Najpoznatiji pogrebni tekst iz XVIII. dinastije i Novog kraljevstva je zasigurno *Knjiga mrtvih*. To je zbirka pogrebnih tekstova, odnosno magičnih formula i čarolija namijenjenih pokojniku da uspješno savlada razne opasnosti i prepreke (za pomoć i zaštitu) koje su ga čekale u zagrobnom svijetu i ako ih uspješno prebrodi, imat će zagarantirani vječni život u kraljevstvu mrtvih. *Knjiga* se sastojala od manje od 200 poglavlja te se razvila od starijih pogrebnih tekstova kao što su *Tekstovi piramida* i *Tekstovi sarkofaga* i brojni autori i izvori su pridonijeli njezinom stvaranju.³²⁶ Drevni naziv ove zbirke je *Knjiga izlaska na svjetlo dana* te je Karl Richard Lepsius, njemački egiptolog, godine 1842. izdao tu kolekciju pod nazivom *Knjiga mrtvih* i tako je dobila sadašnje ime.³²⁷ Često su bile bogato ukrašene ilustracijama. Bila je pisana na papirusu te smještena u grobnici na ili u kovčeg, pokraj mumije i slično. Dijelovi iz *Knjige mrtvih* bi se također ispisivali na zidovima grobnica, na sarkofage i kovčege, na razne amulette i druge stvari. Poglavlja u *Knjizi mrtvih* sadrže magične formule i čarolije koje su trebale pokojnika osloboditi raznih strahova poput onog da se neće sjećati svog identiteta, da neće imati usta s kojima će moći pričati s bogovima, da će im se tijelo raspasti, da će mu neprijatelj ukrasti mjesto u kraljevstvu mrtvih i slično, te su razne čarolije to trebale spriječiti, a i također su omogućavale pokojniku da se bori protiv zmija, da uvijek ima pitku vodu, da duša može izlaziti van iz grobnice i uzimati željeni oblik itd. Na primjer, zbog velikog straha od gubitka identiteta i sjećanja, postojala je ova formula: „*Neka mi moje ime bude obznanjeno u Velikoj Kući, neka se sjećam svojeg imena u Kući Vatre, za noći u kojoj se broje godine i mjeseci. Ja sam sa Svetim i sjedim na istočnoj strani nebesa. Ukoliko ijedan bog nasrne na me, neka mognem prozvati njegovo ime.*“³²⁸ Nadalje, formula za zaštitu od zmija glasila je otprilike ovako: „*O zmijo, ne dolazi! Geb i Shu stoje protiv tebe. Jela si miševе; što je gnjusno bogu Ra; glodala si kosti trule mačke.*“³²⁹ Sama zbirka je vjerojatno bila skupa, pa si je nije mogao svatko priuštiti, čemu i svjedoče nalazi ove zbirke koji najviše potječu iz grobnica elite. Ostali pogrebni tekstovi koji se u ovom razdoblju koriste, a o čemu

³²⁵ SHAW & NICHOLSON 1995: 269; DAVID 2003: 202-203.

³²⁶ Broj poglavlja kod raznih autora varira od 165, 175, 190 i slično, a pošto potpuna zbirka nikad nije pronađena, teško je ustvrditi pravi broj poglavlja. SHAW & NICHOLSON 1995: 55; KUIPER 2011: 128.

³²⁷ BUDGE 1893: 202; KUIPER 2011: 128.

³²⁸ Poglavlje 25. BUDGE 1898: 72; ERMAN 1907: 99.

³²⁹ Poglavlje 33. BUDGE 1898: 84; ERMAN 1907: 100.

svjedoče i zidovi u grobnicama su već spominjana *Litanija Ra* (prvi put u grobnici Tutmozisa III.), Amduat koji krasi mnoge zidove grobnica faraona iz XVIII. dinastije, *Knjiga vrata* (prvi put u grobnici Horemheba), *Knjiga špilja* (papirus pronađen u grobnici Amenhotepa II.) i drugi.

5.3.5. Amuleti

Amuleti su predmeti koje su Egipćani nosili ili ih polagali na tijelo preminule osobe jer su smatrali da imaju magična svojstva i moći koje ih mogu zaštititi od raznih stvari ili im osigurati sreću, zdravlje, stabilnost i slično. Nosili su se oko vrata kao ogrlica, oko ruku kao narukvica, kao prsten te bi se polagali na razne dijelove mumije. Radili su se od raznih materijala, u raznim oblicima i bojama te je svaki imao svoju magičnu funkciju. Flinders Petrie je izradio osnovnu tipologiju amuleta i podijelio ih u 275 vrsta.³³⁰ Amuleti koji se najčešće pojavljuju u grobnicama XVIII. dinastije su tzv. skarabej srca, razni simboli moći poput *ankha*, stupa *đed*, čvora *tijet*, razni dijelovi tijela (oko *uđat*, srce, ruke, noge), razni astrološki simboli (Sunce i Sunčev disk, Mjesec i Mjesečeva barka, polumjesec, *akhet* horizont), amuleti s prikazima biljaka i životinja (listovi datulje, lotus, ljiljan, grožđe, babun, muha, glava vola, žaba), amuleti s arhitektonskim oblicima i razni pektoralni.³³¹ U ovom periodu bili su izrazito bitni tzv. skarabeji srca. Skarabej je crni kukac iz porodice kornjaša prema čijem su se izgledu radili amuleti za koje se smatralo da će pomoći pokojniku da mu tijelo oživi, da prođe veliki sud i da će živjeti u obnovljenom životu nakon smrti, odnosno predstavljali su novi život i uskrsnuće te ih se kao takve stavljalo na razne dijelove mumije, najčešće prsa, ali su ga i živi nosili kao nakit.³³² Ovi skarabeji su bili izrađivani od svih mogućih materijala (fajansa, bazalt, ametist, lapis lazuli, serpentin, karneol, vapnenac itd.) i na njihovoj ravnoj pozadini često bi bilo upisano 30. poglavlje iz *Knjige mrtvih* ili utisnuta ptica benu, sunčeva barka, bog Ra, feniks, a neki bi imali upisana imena bogova, kraljeva, svećenika i drugih.³³³

5.3.6. Ostali predmeti

Ostali predmeti koji su se stavljali u grobnicu bili su predmeti svakodnevne upotrebe poput odjeće i obuće, nakita (ogrlice, narukvice, prstenje), namještaj (krevet, podlošci za

³³⁰ TOMORAD 2016: 309. Popis svih amuleta u: PETRIE: 1914.

³³¹ BUDGE 1893: 231-301; PETRIE: 1914; ANDREWS 1994; TOMORAD 2016: 309.

³³² BUDGE 1893: 231-240; PETRIE: 1914: 23; ANDREWS 1994: 51-56.

³³³ BUDGE 1893: 234-235; PETRIE: 1914: 24; ANDREWS 1994: 50.

glavu, stolice, kutije, košare itd.), oružje i oruđe (lukovi, koplja, bodeži), kozmetički predmeti (češalj, ukosnice, razna ulja i sl.), ploče za igre, hranu i piće i drugo.³³⁴ U grobnice su se stavljale i stele od raznih materijala (drvo, kamen, fajansa) koje su sadržale autobiografske podatke preminulog, postignuća i bitne događaje, razne molitve, a u ovom slučaju, listu prinosa i autobiografske podatke (obitelj, posao, vrline) te razne urezane scene (pokojnik prinosi darove bogovima) te su oblikom većinom zaobljene na vrhu.³³⁵ Sva ta pogrebna oprema trebala je pokojniku da nastavi svoj živjeti u pogrebnom svijetu onako kako je živio tijekom svog zemaljskog života.

5.4. Pogrebni hramovi

Pogrebni ili posmrtni hramovi bili su podignuti da poslije faraonove smrti održavaju i slave njegov kult i tijekom ovog perioda, oni se grade odvojeno od faraonove grobnice. Oni su slijedili standardni plan gradnje za božanske planove, pošto se smatralo da faraon nakon smrti, u zagrobnom svijetu, postaje bog te se brišu bilokakve razlike između božanskih i zagrobnih sfera.³³⁶ Upravo iz razdoblja Novog kraljevstva nam je ostalo najviše sačuvanih pogrebnih hramova, kada su faraoni iz tog razdoblja u gradnji nadmašili svoje pretke.

REGIJA	LOKACIJA	HRAM	DATACIJA	STATUS
Zapadna Teba	Dra Abu el-Naga	Hram Amenhotepa I. i Amosis- Nefertari	Amenhotep I.	Samo fragmenti
Zapadna Teba	Deir el-Bahri	Hram kraljice Hatšepsut	Hatšepsut	Dobro očuvan
Zapadna Teba	Gurna	Hram Tutmozisa III.	Tutmozis III.	Samo fragmenti
Zapadna Teba	Gurna	Hram Tutmozisa IV.	Tutmozis IV.	Samo fragmenti

³³⁴ BUDGE 1893: 210-230.

³³⁵ BUDGE 1893: 218-219; SHAW & NICHOLSON 1995: 278-279; DAVID 2003: 203.

³³⁶ WILKINSON 2000: 25.

Zapadna Teba	Gurna	Hram Amenhotepa III./ Kom el-Hetan	Amenhotep III.	Samo fragmenti
Zapadna Teba	Nag Kom Lolah	Hram Amenhotepovog sina Hapu	Amenhotep III.	Samo fragmenti
Zapadna Teba	Nag Kom Lolah	Hram Aja i Horemheba	Aj i Horemheb	Samo fragmenti

Tablica 11. Nekoliko pogrebnih hramova izgrađenih u Zapadnoj Tebi tijekom XVIII. dinastije

6. ZAKLJUČAK

Da ste živjeli u Egiptu tijekom XVIII. dinastije, znali biste pravo značenje riječi moć, bila ona materijalna, gospodarska, politička i/ili kulturna. Pošto Egipat postaje carstvo i širi svoj teritorij (ratni plijen, tribut), Egipat se uzdiže na svim sferama. Dolazi do promjena na raznim područjima, od arhitekture i umjetnosti, do religije i pogrebnih običaja. Dakako, te promjene su najviše utjecale na faraona i njegovu obitelj i na članove višeg sloja društva, za niži sloj društva stvari su ostale iste. Naročito kada pričamo o izgledu i izgradnji grobnica, načinu ukopa, pogrebnoj opremi i slično. Upravo tijekom XVIII. dinastije dolazi do usavršavanja načina izgradnje kraljevskih grobnica, jer sada faraoni više no ikad brinu o sigurnosti njihove buduće grobnice i vječnog počivališta, pa se nekropole često nalaze na izoliranim područjima. Iako su grobnice trebale ostati sakrivene, netaknute i neotvorene, pomalo ironično, to u svim grobnicama osim KV62 nije bio slučaj, zbog mnogobrojnih pljačkaša tijekom Novog kraljevstva i antike. Iako je plan kraljevskih grobnica kroz dinastiju ostao više-manje isti, a plan grobnica namijenjenih za kraljevske žene i djecu, po mojem osobnom mišljenju, bio je vrlo jednostavan i pomalo neprikladan za grobnice osoba kraljevskog ranga, grobnice višeg sloja društva su imale različite planove koji su se tijekom dinastije mijenjali i postajali sve raskošniji, vjerojatno zbog većeg materijalnog bogatstva. Pretpostavljam da je među članovima višeg sloja društva također postojala određena razdioba koja je utjecala na to gdje će tko biti pokopan, ovisno o statusu među elitom, bogatstvu, stilu i vremenu. Tako da, što je razdoblje XVIII. dinastije više odmicalo, grobnice s jednom kapelicom i jednom prostorijom ili one u obliku okrenutog slova T zamijenile su grobnice koje podsjećaju na hramove, a znamo da hramovi u Egiptu predstavljaju „Kuću bogova“, pa su grobnice u obliku hrama sa sobom nosile i određenu poruku. Niži je sloj društva zbog nedostatka materijalnog bogatstva i dobara uvijek prolazio najgore, pa su im grobnice, kao i cijeli život, bile siromašne i jednostavne, a nekad i nepostojeće.

Jedina velika i važna promjena u religiji tijekom XVIII. dinastije bilo je uvođenje Atonizma koji, iako je potaknuo promjene u umjetnosti i kulturi, nije bio prihvaćen od naroda i većine elite i nakon Ekhnatonove smrti proglašen herezom. Unatoč tome, Ekhnaton je ostao jedan od najpoznatijih, intrigantnijih i misterioznijih faraona u cjelokupnoj egipatskoj povijesti i nije ni čudno što se toliko ljudi interesira za njegov život i djelovanje. Ponovnom instalacijom starih bogova, Egipćanima je vraćeno slobodno štovanje tradicionalnih bogova,

onih koje su štovali njihovi preci i koje će štovati njihovi potomci. Prema mom mišljenju, očekivanje da će se narod i većina elite opredijeliti za štovanje jednog boga (ukoliko je to zaista bilo tako, zbog teorije o henoteizmu) bilo je nerealno, zbog religiozne tradicije drevnog Egipta i njihovog politeizma. Iz cijele te situacije je najviše trijumfiralo tradicionalno svećenstvo, naročito boga Amona, u smislu materijalnog bogatstva, količine imanja i utjecaja, što će prouzročiti mnoge probleme, koji će eskalirati u XX. dinastiji. Ekhnaton je uvidio utjecaj koje svećenstvo ima i represije koje je provodio prema njima su nekako ironično samo pridonijele njihovom velikom utjecaju koje su imali u kasnijim dinastijama. Čovjek se mora zapitati bi li se svi problemi, vezani uz rast utjecaja svećenstva i glad, inflacija i gubitak gospodarskog i političkog utjecaja na prethodno osvojenim teritorijima dogodili, da su faraoni i elite malo pažljivije i spretnije vodili politiku, prema svećenstvu i drugim razinama društva te osvojenim teritorijima i da su malo bolje upravljali stečenim materijalnim bogatstvom, da nisu u svakoj pruženoj prilici pokazivali luksuz i raskošnost (oko gradnje grobnica, hramova, slavljenje raznih festivala i slično), jer niti jedan izvor materijalnog bogatstva nije nepresušan. Nadalje, smatram da su se zbog nepristupačnosti hramova i velikih državnih bogova, obični ljudi više okretali lokalnim i u ovom periodu stranim bogovima i da su im oni bili bliži te da su im pružali više utjehe nego veliki bogovi, u čije hramove nikad nisu mogli ući i koje su mogli vidjeti (tj. njihov kip) samo tijekom nekih festivala i ceremonija.

Kod pogrebnih običaja i pogrebnih vjerovanja i njima pripadajućim segmentima, opet moram spomenuti materijalni prosperitet zbog kojeg pogrebna oprema postaje bogatija, luksuznija i raskošnija. Iako, prema mojem mišljenju, vidi se neka briga i strah vezano uz zagrobni život, naročito zbog velikog korištenja *Knjige mrtvih* koja je trebala pomoći pokojniku da odagna sve strahove i prepreke u zagrobnom životu. Stekla sam dojam da u to vrijeme, ali i zapravo danas, kada bolje pogledam, su bogatiji uvijek bili u boljem položaju i imali bolji život, i onaj zemaljski i onaj zagrobni, i radili bi sve samo da u zagrobnom životu bude sve isto kao što je bilo i tijekom zemaljskog. Najbolji primjer toga su šauabti figure. Iz straha da će u Ozirisovom kraljevstvu morati obavljati građevinske, poljoprivredne i druge poslove, bogati ih stavljaju u grobnice da one, te šauabti figure, taj posao preuzmu na sebe.

Smatram da su u ovoj dinastiji započeli problemi koji će eskalirati u kasnijim dinastijama i oslabiti sam Egipat i da se to sve moglo spriječiti da se nije toliko materijalnog bogatstva trošilo na religiju i pogrebne običaje i njihove segmente (iako su oni bili integralni dio života drevnih Egipćana) i da su Egiptom tijekom XVIII. dinastije cijelo vrijeme vladali

malo sposobniji faraoni, poput velikih faraona-ratnika Tutmozisa I. i Tutmozisa III., a ne onih slabih poput Amenhotepa IV. Ekhnatona i onih pod utjecajem elite i dvora poput Tutankhamuna, no ironično, da njih nije bilo, cijela XVIII. dinastija ne bi bila toliko zanimljiva i privlačna za istraživanje, kako znanstvenicima tako i laicima.

7. BIBLIOGRAFIJA

7.1. Literatura

ANDREWS, C.

(1994) *Amulets of ancient Egypt*. London.

ASSMANN, J.

(2001) *The Search for God in Ancient Egypt*. Ithaca-London.

(2005) *Death and Salvation in Ancient Egypt*. Ithaca-London.

BARD, K. A. (ur.)

(1999), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London.

BARD, K. A.

(2008) *An introduction to the archaeology of Ancient Egypt*. Malden-Oxford.

BAUD, M. & DRIOTON, E.

(1928) *Tombes Thebaines. Necropole de Dra Abou-Naga: Le Tombeau de Roy*. Kairo.

BERENGUER, F.

(2000) „The Qurnet Murai Necropolis (Thebes West). U: HAWASS, Z. & BROCK, L. P. (ur.), *Egyptology at the dawn of the twenty-first century: proceedings of the Eight International Congress of Egyptologist*. Kairo: 81-85.

BICKERSTAFFE, D.

(2008) „The Burial of Hatshepsut“, *The Heritage of Egypt* vol. I no. 1: 3-12.

BOLSHAKOV, A. O.

(2001) „Ka“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. II. Oxford: 215-217.

BOOTH, C.

(2011) *The Myth of Ancient Egypt*. Stroud.

BROCK, E. C.

(1999) „funerary texts“. U: BARD, K. A. (ur.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 384-385.

BRYAN, B. M.

(2000) „The 18th Dynasty before the Amarna Period (c. 1550-1352 BC)“. U: SHAW, I. (ur.) *The Oxford history of Ancient Egypt*. Oxford: 218-271.

(2001) „Amarna, Tell-el“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. I. Oxford: 60-65.

BUDGE, E. A. W.

(1893) *The Mummy – Funeral Rites – Customs in Ancient Egypt*. London.

(1898) *The Book of the Dead: The Chapters of Coming Forth by Day*. London.

(1901) *Egyptian Magic*. London.

BUNSON, M.

(1991) *A Dictionary of Ancient Egypt*. New York-Oxford.

CARTER, H., NEWBERRY, P. E., MASPERO, G. & SMITH, E.

(1904) *The Tomb of Thoutmosis IV*. Westminster.

CHAUVET, V.

(2001) „Saqqara“ U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. III. Oxford: 176-179.

CLAYTON, P. A.

(1994) *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-by-Reign Record of the Rules and Dynasties of Ancient Egypt*. London-New York.

DARESSY, G.

(1902) *Fouilles de la Vallée des Rois (1898-1899). Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, nos. 24001-24990.* Kairo.

DAVID, R.

(2003) *Handbook to the Life in Ancient Egypt.* New York.

DAVIES, N. G.

(1905) *The Rock Tombs of El-Amarna. Part II.-The Tombs of Panehesy and Meryra II.* London.

(1908) *The Rock Tombs of El Amarna. Part V.-Smaller Tombs and Boundary Stelae.* London.

(1941) *The Tomb of Vizire Ramose.* London.

DAVIES, N. M. & GARDINER, A. H.

(1926) *The tomb of Huy, Viceroy of Nubia in the reign of Tutankhamun.* London.

DAVIS, T. M., MASPERO, G., DARESSY, G. & CRANE, L.

(1912) *The Tombs of Harmhabi and Touatankhamanou.* London.

DEMAS, M. & ANGEW, N. (ur.)

(2012) *Valley of the Queens Assessment Report, vol. I.* Los Angeles.

(2016) *Valley of the Queens Assessment Report, vol. II.* Los Angeles.

DIJK, J. V.

(2004) „The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352-1069 BC)“. U: SHAW, I. (ur.) *The Oxford history of Ancient Egypt.* Oxford: 265-307.

DODSON, A.

(2009) *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation.* Kairo-New York.

(2014) *Amarna Sunrise: Egypt from Golden Age to Age of Heresy.* Kairo.

DORMAN, P.

(2001) „Rekhmire“ U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. III. Oxford: 131-132.

DOXEY, D. M.

(2001) „Priesthood“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. III. Oxford: 68-73.

EDWARDS, I. E. S.

(1976) *The Treasures of Tutankhamun*. London.

ERMAN, A.

(1907) *A Handbook of Egyptian Religion*. London.

FRANKFORT, H.

(1948) *Kingship and the Gods*. Chicago-London.

FRIEDMAN, F. D.

(2001) „Akh“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. I. Oxford: 47-48.

GRIMAL, N.

(1992) *A History of Ancient Egypt*, Oxford-Cambridge, Mass.

GRAEFE, E.

(2003) „The royal cache and the tomb robberies“. U: STRUDWICK & TAYLOR, J. H. (ur.), *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*. London: 74-82.

GRAINDORGE, C.

(2001) „Sokar“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. III. Oxford: 305-306.

HARI, R.

(1997) *New Kingdom Amarna Period: The Great Hymn to Aten*. Brielle.

HART, G.

(2005) *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*. London-New York.

HARWOOD, R. S.

(2013) „The Western Valley of the Kings Project“. U: CREASMAN, P . P. (ur.), *Archaeological Research in the Valley of the King and Ancient Thebes*. Arizona: 39-53.

HAWASS, Z.

(1997) „Saqqara“. U: MEYERS, E. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*. Oxford: 478-480.

HAWASS, Z.

(2010) „Ancestry and Pathology in King Tutankhamun's Family“, *JAMA: The Journal of the American Medical Association*. vol. 303: 638-647.

HAWASS, Z. & SALEEM, S.

(2016) *Scanning the Pharaohs: CT Imaging of the New Kingdom Royal Mummies*. Kairo-New York.

KAMPP-SEYFRIED, F.

(1999a) „Thebes, Dra' Abu el-Naga“. U: BARD, K. A. (ur.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 980-983.

(1999b) „Thebes, Sheikh Abd-el Qurna“. U: BARD, K. A. (ur.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 1006-1008.

(1999c) „Thebes, New Kingdom private tombs“. U: BARD, K. A. (ur.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 987-990.

(1999d) „Thebes, Qurnet Murai“. U: BARD, K. A. (ur.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 991-992.

KEMP, B. J.

(1989) *Ancient Egypt - Anatomy of Civilization*. London-New York.

KUIPER, K.

(2011) *Ancient Egypt: from prehistory to the islamic conquest*. New York.

LAPP, G. & NIWINSKI, A.

(2001) „Coffins, sarcophagi, and cartonages“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. I. Oxford: 279-286.

LEBLANC, C.

(1993) „The Valley of the Queens and Royal Children: History and Resurrection of an Archaeological Site“. U: CORZO, M. A. & AFSHAR, M. (ur.), *Art and Eternity: The Nefertari Wall Paintings Conservation Project 1986-1992*. Oxford: 19-31.

(1999) „Thebes, Valley of the Queens“. U: BARD, K. A. (ur.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 1020-1023.

LEICK, G.

(2003) *A Dictionary of Ancient Near Eastern Architecture*. London-New York.

MAGLI, G.

(2013) *Architecture, Astronomy and Sacred Landscape in Ancient Egypt*. New York.

MARTIN, R. A.

(1945) *Mummies*. Chicago.

MARTIN, G. T.

(1991) *The Hidden Tombs of Memphis: New Discoveries from the Time of Tutankhamun and Ramesses the Great*. London.

MERTZ, B.

(2007) *Temples, Tombs and Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt*. London.

MEYERS, E. M. (ur.)

(1997) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*. Oxford.

MULLER, M.

(2001) „Afterlife“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. I. Oxford: 32-35.

NEWBERRY, P. E.

(1900) *The Life of Rekhmara, vezir of Upper Egypt under Thothmes III and Amenhetep II (circa B.C. 1471-1448)*. Westminster.

OLSON, S. I.

(2001) „Burial practices“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. I. Oxford: 213-217.

PEDEN, A. J.

(2001) *The Graffiti of Pharaonic Egypt: Scope and Roles of Informal Writings (C. 3100-332. B.C.)*. Brill-Leiden-Boston-Koln.

PEET, E. T.

(1930) *The Great Tomb-robberies of the Twentieth Dynasty*. London.

PETRIE, W. M. F.

(1914) *Amulets*. London.

PIANKOFF, A.

(1964) *The Litany of Re*. New York.

PINCH, G.

(1993) *Magic in Ancient Egypt*. London.

POLZ, D.

(1995) „Excavations in Dra Abu-el Naga“, *Egyptian Archaeology*, vol. 7: 6-8.

(2001) „Qurna“ . U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. III. Oxford: 109-110.

PORTER, B. & MOSS, R. L. B.

(1964) *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings. Volume I: The Theban Necropolis. Part II. Royal Tombs and Smaller Cemeteries*. Oxford.

(1970) *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings. Volume I: The Theban Necropolis. Part I. Private Tombs*. Oxford

PRICE, B.

(2007) *Tutankhamun: Egypt's Most Famous Pharaoh*. Sparkford.

REDFORD, D. B.

(1984) *Akhenaten: The Heretic King*. Princeton.

REEVES, N. & WILKINSON, R. H.

(1996) *The Complete Valley of the Kings*. London.

REMLER, P.

(2010) *Egyptian Mythology, A to Z*. Langhorne.

RICE, M.

(1999) *Who's who in Ancient Egypt*. London-New York.

RIGGS. C.

(2014) *Unwrapping Ancient Egypt*. London-New York.

RITNER, R. K.

(2001) „Magic“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. II. Oxford: 521-526.

ROEHRIG, C. H.

(2005) *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*. New York.

ROMANOSKY, E.

(2001) „Ahmose“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. I. Oxford: 46.

ROTH, A. M.

(2001) „Funerary ritual“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. I. Oxford: 575-579.

SCHNEIDER, H. D.

(1999) „Saqqara, New Kingdom tombs“. U: BARD, K. A. (ur.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 847-854.

(2001) „Horemheb“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. II. Oxford: 114-116.

SHAW, I. & NICHOLSON, P.

(1995) *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. London.

SIMONE, C. M.

(2000) „On a Tomb Discovered at Qurnet Murai (Luxor) U: HAWASS, Z. & BROCK, L. P. (ur.), *Egyptology at the dawn of the twenty-first century: proceedings of the Eight International Congress of Egyptologists*. Kairo: 461-463.

SPALINGER, A. J.

(2001) „Festivals“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. I. Oxford: 521-525.

(2005) *War in Ancient Egypt: The New Kingdom*. Malden-Oxford-Carlton.

STEVENS, A.

(2016) „Tell el-Amarna“, *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. vol. I, no. 1: 1-37.

STRUDWICK, N. & STRUDWICK, H.

(1999) *Thebes in Egypt: A Guide to the Tombs and Temples of Ancient Luxor*. New York.

SAVE-SODERBERGH, T.

(1957) *Four Eighteen Dynasty Tombs*. Oxford.

SYMONS, S.

(2016) *Temples Along the Nile*. Leicester.

TEETER, E.

(2011) *Religion and Ritual in Ancient Egypt*. New York.

THOMAS, E.

(1966) *The royal necropoleis of Thebes*. Princeton.

TOMORAD, M.

(2004) „Shabtis from Roman Provinces Dalmatia and Pannonia“, *Journal of Egyptological Studies* vol. 1: 89-116.

(2009) „Dizajn za život“ – staroegipatski hramovi: povijest, razvoj i funkcija“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* vol. 41: 11-31.

(2012) „Atonizam - staroegipatski kult boga Atona“, *Historijski zbornik* vol. LXV no.1: 1-16.

(2016) *Staroegipatska civilizacija, sv. I: Povijest i kultura starog Egipta*. Zagreb.

VINSON, S. (2001)

„Dra Abul Naga“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. I. Oxford: 406-407.

WEEKS, K. R.

(1999) „Thebes, Valley of the Kings“ U: BARD, K. A. (ur.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York-London: 1015-1017.

WEIGALL, E. P. B.

(1913) *The Treasury of Ancient Egypt*. Chicago-New York.

WEGNER, J. W.

(2001) „Cenotaphs“. U: REDFORD, D. B. (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. I. Oxford: 244-248.

WINLOCK, H. E.

(1924) „The Tombs of the Kings of the Seventeenth Dynasty at Thebes“, *Journal of Experimental Algorithmics* vol. 10: 217-277.

WILKINSON, C. K.

(1983) „Egyptian Wall Paintings: The Metropolitan Museum of Art's Collection of Facsimiles“. U: HILL, M. (ur.) *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, vol. 36, no. 4: 2-57.

WILKINSON, R. H.

(2000) *The Complete Temples of Ancient Egypt*. London.

(2003) *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. London.

WILKINSON, R. H. & WEEKS, K. R.

(2016) *The Oxford Handbook of the Valley of the Kings*, Oxford.

ZIVIE, A. P.

(2008) *The Lost Tombs of Saqqara*. Kairo.

7.2. Mrežne poveznice

Amarna project, s.v. „The South Tombs“
[http://www.amarnaproject.com/images/downloadable_resources/Guide%20Book,%20South%20Tombs.pdf]

BBC News, s.v. „France's Louvre museum returns five frescoes to Egypt“
[<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8412762.stm>]

Deutsche Archäologische Institut, s.v. „Dra' Abu el-Naga/Western Thebes“
[https://web.archive.org/web/20080127163352/http://www.dainst.org/index_55_en.html
]

Egypt Independent, s.v. „No hidden room in Tutankhamun burial chamber“
[<http://www.egyptindependent.com/no-hidden-room-in-tutankhamun-burial-chamber/>]

FACTUM arte, s.v. „Nicholas Reeves's hypothesis: *Neferiti: A possible discovery?*“
[<http://www.factum-arte.com/pag/724/>]

National Geographic, s.v. „Exclusive Photos: Search Resumes for Hidden Chambers In King Tut's Tomb“
[<https://news.nationalgeographic.com/2018/02/king-tut-tomb-hidden-chamber-scan-egypt/>]

OREA – Institute for Oriental and European Archaeology, s.v. „Latest discoveries of the Spanish mission in Dra Abu el-Naga“
[<https://www.orea.oeaw.ac.at/en/events/event-detail/article/latest-discoveries-of-the-spanish-mission-in-dra-abu-el-naga/>]

The British Museum, s.v. „stela“
[http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=111451&partId=1&place=35109&plaA=35109-3-2&page=1]

The Griffith Institute, s.v. „Tutankhamun, Anatomy of Excavation“
[<http://www.griffith.ox.ac.uk/gri/carter/>]

Theban Mapping Project, s.v. „KV 20 (Thutmes I and Hatshepsut)“
[http://www.thebanmappingproject.com/sites/browse_tomb_834.html]

Theban Mapping Project, s.v. „KV 34 (Thutmes III)“
[http://www.thebanmappingproject.com/sites/browse_tomb_848.html]

Theban Mapping Project, s.v. „KV 38 (Thutmes I)“
[http://www.thebanmappingproject.com/sites/browse_tomb_852.html]

8. SAŽETAK RADA

Sažetak: Ovaj rad bavi se religijom i pogrebnim običajima te njihovim segmentima tijekom razdoblja XVIII. dinastije (o. 1539.-o. 1295. g. pr. Kr.). Polazišna točka su nekropole te se objašnjava način i mjesto ukopa faraona, višeg i nižeg sloja društva tijekom XVIII. dinastije i detaljno se opisuje arhitektura i izgled grobnica te pogrebnih dobara pronađenih u njima. Autor također ističe razlike u izgledu grobnica i načinu ukopa faraona, elite i običnog puka. Nakon toga autor opisuje religiju i neke njezine osnovne segmente (hramovi, svećenstvo, magija, rituali, festivali i ceremonije). Nadalje se prikazuju pogrebni običaji i pogrebna vjerovanja i njihovi segmenti (koncept smrti i zagrobnog života, mumificiranje, balzamiranje, pogreb, pogrebna oprema, pogrebni hramovi). Autor također iznosi promjene koje su se dogodile na ta dva područja u razdoblju XVIII. dinastije.

Ključne riječi: Novo kraljevstvo, XVIII. dinastija, nekropole, religija, pogrebni običaji, pogrebna vjerovanja

Summary: This thesis focuses on XVIII. Dynasty (c. 1539. – c. 1295. BCE) religion and funerary customs, as well as their segments. With necropoli as the starting point, explanations are given on how and where pharaohs and the higher and lower social classes are buried during the XVIII. Dynasty period, with a detailed account on the architecture and appearance of tombs and funerary goods found therein. The author also points out distinctions in the appearance of tombs and the manner of burial between pharaohs, the elite and the common people. After that the author details religion and some of its base segments (temples, the priesthood, magic, rituals, festivals and ceremonies). Later on funerary customs and funerary beliefs are presented along with their segments (the concept of death and the afterlife, mummification, embalming, burial, funerary equipment, mortuary temples). The author also details the changes those two areas underwent during the course of the XVIII. Dynasty period.

Key words: New Kingdom, XVIII. Dynasty, necropoli, religion, funerary customs, funerary beliefs